

Spomenik na Petrovoj gori - jučer, danas, sutra

Babac, Ana-Emanuela

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:390833>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za povijest umjetnosti
Studentica: Ana-Emanuela Babac

SPOMENIK NA PETROVOJ GORI – JUČER, DANAS, SUTRA

Diplomski rad

Mentori: dr. sc. Julija Lozzi Barković red. prof., dr. sc. Vjeran Pavlaković, izv. prof.
Rijeka, rujan 2023.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
1. GRADNJA SPOMENIKA U FNRJ I SFRJ	4
1.1. Pojam spomenika u kulturi sjećanja	4
1.2. Produkcija spomenika koji obilježavaju Drugi svjetski rat	4
1.3. Poraće i umjetnost u FNRJ i SFRJ	5
1.4. Naručivanje spomeničke plastike u FNRJ i SFRJ	6
1.5. Tipologija spomenika: skulptura, arhitektura i urbanizam	8
1.6. Utjecaj promjene u politici kulture sjećanja na tipologiju spomenika.....	9
2. PROSTORNO-POVIJESNI KONTEKST NEPOKRETNE KULTURNE BAŠTINE PETROVE GORE.....	10
2.1. Lokaliteti iz srednjeg do ranog novog vijeka	11
2.2. Vojna krajina	13
2.3. Ustanak na Kordunu i Banovini u Drugom svjetskom ratu.....	14
2.3.1. Arhitektura kao dio organizacije ustanka	14
2.3.2. Proboj obruča.....	15
2.3.3. Kompleks Centralne partizanske bolnice	16
3. VOJIN BAKIĆ.....	17
3.1. Razvoj stila do Spomenika na Petrovoj gori.....	18
4. BERISLAV ŠERBETIĆ.....	21
4.1. Memorijalna arhitektura	21
5. UREĐENJE VRHA MALI PETROVAC I OKOLICE.....	23
5.1. Zaštita spomenika na prostoru Petrove gore.....	23
5.2. Prva obnova i prezentacija bolnice.....	23
5.3. Stvaranje i obilježja spomen-područja.....	24
5.4. Generalni plan memorijalnog područja	26
5.5. Natječaj za spomenik.....	27
5.6. Projekt i izvedeno stanje spomenika	29
5.6.1. Plašt spomenika	29
5.6.2. Uloga svjetlosti	30
5.6.3. Postavljanje spomenika u prostor	32
5.6.4. Interijer	35
5.7. Početak i tijek izgradnje	36
5.8. Kašnjenje u otkrivanju spomenika	38
6. ŽIVOT I RECEPCIJA SPOMENIKA	39

6.1.	Memorijalni turizam.....	39
6.2.	Skupovi proslave obljetnica proboja obruča.....	40
6.3.	Likovna kritika spomenika	41
7.	PROPADANJE I BUDUĆNOST SPOMENIKA.....	42
7.1.	Uništavanje antifašističkih spomenika	42
7.2.	Proces degradacije spomenika.....	43
7.3.	Stanje očuvanosti danas.....	44
7.4.	Institucionalna zaštita spomen-područja i spomenika u 21. stoljeću.....	45
7.5.	Planovi obnove	46
7.5.1.	Nedavni radovi na zaštiti i obnovi	48
8.	REVITALIZACIJA SPOMENIKA I NJEGOVE OKOLICE.....	49
8.1.	Komemoracije danas	49
8.2.	Ostale manifestacije.....	50
8.3.	Utjecaj mračnog turizma i popularne kulture na posjećenost.....	52
9.	SPOMENIK U IZLOŽBAMA I DJELIMA SUVREMENIH UMJETNIKA.....	54
9.1.	Pojava u suvremenoj umjetnosti.....	55
10.	ZAKLJUČAK.....	58
11.	SLIKOVNI PRILOZI.....	61
12.	POPIS SLIKA	95
13.	POPIS LITERATURE	99

SAŽETAK

Predmet ovog rada je Spomenik na Petrovoj gori, punim nazivom Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna, autora Vojina Bakića i arh. Berislava Šerbetića. Budući da je spomenik središnji dio memorijalnog parka koji je na gori uređen, objedinjuje kulturno-povijesnu baštinu koja se ondje nalazi, a koja je nastajala od prapovijesti do 20. stoljeća, od kojih je potonje najbrojnije, a u njega ulazi kompleks bolnica i zemunica iz Drugog svjetskog rata. Spomenik će se proučiti u kontekstu njegovog smještaja i specifičnosti spomeničke produkcije FNRJ i SFRJ, odnosno kulturne politike i državnog natječaja koji su uvjetovali njegov nastanak, turističke, muzejske i komemorativne sadržaje. Sagledat će se projekta spomenika i njegove formalne karakteristike, njegova recepcija u postojećoj likovnoj kritici, uzroci njegovog sadašnjeg fizičkog stanja te načine revitalizacije.

KLJUČNE RIJEČI:

Vojin Bakić, Berislav Šerbetić, Petrova gora, spomen-područje, projekt, stanje, valorizacija

UVOD

Prema klasifikaciji Ministarstva kulture, Petrova gora, na kojoj je smješten Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna (slika 1.), svrstava se u asocijativni krajolik posebnih povezanosti, kojemu su pridodana posebna značenja kroz legende ili povijesne događaje koji su se ondje odvijali.¹ Ova gora, poznata kao mjesto stradanja kroz povijest, smještena je na granici Korduna i Banovine, Karlovačke i Sisačko-moslavačke županije. Radi se o šumovitoj uzvisini koja vizualno dominira okolnim krajolikom, a značajna je zbog prirodnih, povijesnih i kulturnih vrijednosti. Stanište je mnogim strogo zaštićenim životinjama,² proglašena je ornitološkim parkom za koji je uređena promatračnica i česta je ruta izletnika i planinara. Oko dva najveća vrha, Velikog i Malog Petrovca, koja se zbog blizine i male razlike u visini ponekad nazivaju samo Petrovac, osnovano je spomen-područje. Spomenik se nalazi na samom vrhu Velikog Petrovca, a u blizini su mnoge kulturno-povijesne znamenitosti i lokaliteti koji će također biti navedeni u radu.

Prema eseju arhitekta Bogdana Bogdanovića, autoru spomenika u Jasenovcu, okolina u koju je smještena javna spomenička plastika (u ovom slučaju građevina) određuje kako će ona biti percipirana, ne samo vizualno, već i simbolikom, funkcijom i slično, te dodaje ili oduzima njezino značenje, dio je njezinog koncepta.³ Kako i povjesničarka umjetnosti Sanja Horvatinčić naglašava, ovaj spomenik smješten je unutar ranije postojećeg spomen-područja odnosno memorijalnog parka te se u ovome radu promatra kao dio koncepta uređenja tog kompleksa, čija je najrecentnija i centralna građevina.⁴ U prvome dijelu rada naglasak će se zato staviti na prostorno-povijesni i baštinski kontekst spomen-područja, bez kojeg bi spomenik ne bi jednako funkcionirao niti izgledao jer je zamišljen da ga zapravo objedinjuje.

Rad se bavi proučavanjem nastanka, funkcioniranja i devastacije Spomenika na Petrovoj gori, odnosno čiji su autori kipar Vojin Bakić i arhitekt Berislav Šerbetić, kako bi se mogao revalorizirati. Spomenik će se ukratko smjestiti u kontekst ostatka spomeničke produkcije u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji (FNRJ) i Socijalističke Federativno Republike Jugoslavije (SFRJ) te će se, prema modelu koji predlaže Sanja Horvatinčić u članku "Prijedlog modela problemske analize spomeničke plastike iz razdoblja socijalizma", osim vizualnih sastavnica navesti i značaj društvenih i drugih čimbenika važnih za nastanak i

¹ Dumbović Bilušić, *Krajolik kao kulturno naslijeđe*, 209.

² *Značajni krajobraz Petrova gora – Biljeg: Zaštićeno područje prirode*, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Karlovačke županije "Natura viva..

³ Bogdanović, *Mali urbanizam*, 38.

⁴ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

funkcioniranje spomenika, poput utjecaja sustava naručivanja, lokalne zajednice i financiranja na konačni izgled te likovnu kritiku. Budući da se radi o utilitarnoj građevini, kroz poglavlja o njegovoj prvotnoj upotrebi, ali i današnjoj, pružit će se nešto šira slika funkcioniranja tog zdanja sukladno tendenciji iz spomenutog modela. Horvatinčić naglasak stavlja i na analiziranje odnosa rada autora iz različitih struka te njihove suradnje na projektiranju jednog spomeničkog kompleksa te prostorne odnose, kao i na važnost povijesnog, umjetničkog i društvenog konteksta kraja u kojem on nastaje.⁵

Svaki spomenik sagrađen je radi sjećanja na neki događaj, osobu i slično. Radi toga se prethodno spomenutim društvenim čimbenicima dodaje i opis politike sjećanja koja je bila aktualna tijekom natječaja za spomenik te opisi komemoracija koje su se ispred njega održavale, zbog čega su potrebni pojmovi i teorija studija sjećanja, sociologije, a ne samo povijesti umjetnosti. Budući da su autori spomenika umjetnici, analiziran je njegov projekt, njegova forma te utjecaj dotadašnjeg opusa autora, Bakića, iz kojeg crpi utjecaj. Sagledat će se i okolnosti njegovog propadanja koje su dovele u sadašnje derutno stanje te revitalizacija i pokušaji revalorizacije izložbama i radovima umjetnika u novom tisućljeću te planovi obnove. Prema svemu navedenom, cilj rada je sagledati spomenik u prostornom i baštinskom kontekstu prethodno postojećeg spomen-područja iz kojega proizlazi njegova funkcija. Analizirat će se s naglaskom na umjetnički kontekst, uz elemente kulture sjećanja koji su potrebni za razumijevanje njegove funkcije i rada. Nakon toga se može pristupiti kvalitetnijoj i relevantnijoj revitalizaciji.

Literatura koja je korištena za ovaj rad su monografije, zbornici, članci i internetske stranice povjesničara umjetnosti, u najvećoj mjeri djela Sanje Horvatinčić, zatim Tonka Maroevića, autora monografije o autoru spomenika, Vojinu Bakiću, Zane Dragičević koja se bavila natječajem za spomenik, Snježane Kolečnik, Donalda Niebyla, autora online stranice Spomenik Database i drugih. Upotrijebljena su i djela povjesničara i pregled povijesti umjetnosti iz kiparstva Ive Šimata Banova, no, u njima je još uvijek malo zastupljena hrvatska spomenička plastika iz ovog perioda, što otežava i njezinu valorizaciju. Stručna periodika poput časopisa Arhitektura i Čovjek i prostor dala je podatke o natječaju i gradnji spomenika, kao i ostala periodika poput Karlovačkog tjednika ili Novog lista za praćenje stanja sa spomenikom u 21. stoljeću. Za pregled projekta upotrijebljena je arhivska građa. Budući da nije sva literatura lako dostupna, a dio je izgubljen tijekom Domovinskog rata ili ti podaci nisu zapisani, za određene pojedinosti korištena je i usmena predaja lokalnih stanovnika,

⁵ Horvatinčić, "Prijedlog modela problemske analize spomeničke plastike iz razdoblja socijalizma.", 218.

institucija i ljudi koji su građevinu posjetili dok je bila u funkciji. Doprinos rada je analiza projektne dokumentacije te, po uzoru na model Sanje Horvatinčić kojim se spomenik proučava šire od samo forme i materije, objedinjavanje informacija o spomeniku koje su fragmentarno pronađene u literaturi i arhivskim izvorima, budući da se tekstovi u literaturi često bave samo jednim od navedenih aspekata spomenika, a prema autorici dostupnim informacijama, spomenik nije dosad cjelovito analiziran.

1. GRADNJA SPOMENIKA U FNRJ I SFRJ

1.1. Pojam spomenika u kulturi sjećanja

Od najranijih vremena, postojala je težnja za stvaranjem ili očuvanjem sjećanja na određene događaje ili ljude, koja se izražavala kroz gradnju spomenika ili obilježavanje važnih mjesta. Sociolog Maurice Halbwachs iznio je teoriju da, osim individualnog, postoji i kolektivno sjećanje koje dijeli neka zajednica ljudi u definiranom vremenu i prostoru koje povezuje sličnostima.⁶ Povjesničar Pierre Nora navodi se takvo sjećanje izražava kroz mjesta sjećanja, koja definira kao "simbolička mjesta" poput muzeja, knjižnica, arhiva, groblja i lokaliteta, među koje ubraja i spomenike, ili kao "kulturne izraze kolektivnog sjećanja", prakse poput komemoracija, obljetnica, hodočašća, ceremonije.⁷ Mjesta sjećanja, a time i lokacije spomenika su, navodi Nora, ona mjesta gdje se „pamćenje kristalizira i izlučuje”.⁸ Teoretičar kulture Jan Assmann također navodi pojam spomenika kao jedan od oblika ili figura sjećanja, uz tekstove i recitiranje, rituale, slike, itd.⁹ Uz lokacije spomenika kao mjesta sjećanja često se vezuju i različite komemorativne prakse koje kroz okupljanje zajednice pokušavaju oživjeti, opisati i rekreirati događaj koji se obilježava.¹⁰ Osim što spomenici izražavaju kolektivno sjećanje, sociolog Bernard Barber dodaje da oni uključuju još nekoliko aspekata: estetsku, utilitarnu i simboličku funkciju.¹¹

1.2. Produkcija spomenika koji obilježavaju Drugi svjetski rat

Tijekom Drugog svjetskog rata, nakon napada Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju, proglašena je Nezavisna Država Hrvatska (NDH).¹² U NDH su, po uzoru na njemačke, doneseni rasni zakoni, primjerice: Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, Zakonska odredba o državljanstvu i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda (30. travnja 1941.), te Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda (04. lipnja 1941.).¹³ Nakon napada Njemačke na SSSR, navodi povjesničar Jozo Tomasevich, u

⁶ Dobrovšak, "Spomenici kao mjesta sjećanja na ratove u Hrvatskoj u 20. stoljeću.", 86.

⁷ Isto, 87.

⁸ Isto, 86, 87.

⁹ Isto, 86.

¹⁰ Unatoč tome, naglašava povjesničar Jay Winter, prošlost se ne može vratiti te je u komemorativnim praksama teško odrediti granicu između memorije i povijesti zbog dodavanja subjektivnih elemenata. Winter, "The Performance of the Past: Memory, History, Identity", 20.

¹¹ Horvatinčić, "Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije", 219.

¹² Goldstein, *Hrvatska 1918.-2008.*, 208-209.

¹³ "Rasni zakoni".

srpnju 1941. počinje na teritoriju NDH stvaranje borbenih odreda protiv vojske Sila Osovine, što je na apel Kominterne potaknula Komunistička partija Jugoslavije.¹⁴

Budući da je Drugi svjetski rat zahvatio mnoge zemlje, spomenici vezani uz njega gradili su se na globalnoj razini, pa tako i u SFRJ i FNRJ. Ipak, teoretičar Bernard Ceysson uvodi pojam "nemogućeg spomenika" kako bi opisao teškoće da se likovnim jezikom, uključujući i modernu umjetnost i apstrakciju, reprezentira ili obilježi stradanje tog razmjera.¹⁵ No, u zemljama Istočnog bloka, javna skulptura nastavila se graditi figurativno i po "jasnom i ograničenom ikonografskom repertoaru" koji je nastao još u međuratnom periodu.¹⁶ U FNRJ, čija je u spomenička plastika u poraću pratila utjecaje Istočnog bloka, razvoj spomeničke plastike bio je specifičan u odnosu na zemlje Istoka i Zapada. Njezina produkcija javnih spomenika posvećenih događajima iz Drugog svjetskog rata ukratko će se predstaviti u nastavku kroz kratak povijesni kontekst koji je utjecao na umjetničku produkciju, perspektivu povijesti umjetnosti, sustav naručivanja i kulturne politike, što su neki od elemenata koje u proučavanju spomenika predlaže model Sanje Horvatinčić.¹⁷

1.3. Poraće i umjetnost u FNRJ i SFRJ

Neposredno nakon kraja Drugog svjetskog rata, FNRJ je prihvatila model politike Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) u mnogim sferama poput gospodarstva i školstva, pa tako i u kulturi i umjetnosti, kao i način njihove kontrole. U tome je ulogu imao sustav Odjeljenja za agitaciju i propagandu CK KPH koje je provjeravalo te odobravalo ili zabranjivalo umjetnička i znanstvena djela, budući da su ona trebala postati sredstvom "revolucionarnog preobražaja društva".¹⁸ Donesene su još 1945. godine zabrane literature koja je propagirala ono što se smatralo vezanim uz fašizam, nacionalizam, nemoral, ili se nije slagalo s novim idealima, a tu su se našla i mnoga poznata književna, filozofska i vizualna djela te je djelovanje autora u raznim granama umjetnosti, kulture, pa i znanosti bilo ograničeno i usmjeravano (npr. Zakon o štampi, 24. kolovoza 1945., Zakon o izdavanju i raspačavanju omladinske i dječje književnosti i štampe, 08. travnja 1947.)¹⁹ Modernizam je tada zamijenio sočrealizam uvezen iz SSSR-a, koji se u spomeničkoj plastici odlikovao ograničenim repertoarom naglašenih gesti, "grčenjem tijela u akciji", detaljno obrađenom

¹⁴ Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945.*, 451.

¹⁵ Horvatinčić, "Povijest nemogućeg spomenika", 261.

¹⁶ Kolečnik, *Između istoka i zapada*, 311.

¹⁷ U članku "Prijedlog modela problemske analize spomeničke plastike iz razdoblja socijalizma".

¹⁸ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji (1945.-1991.)*, 159.

¹⁹ Isto, 155, 156.

anatomijom i odjećom, nerijetko uz predimenzioniranost i neprilagođenost okolini.²⁰ Tada mnogi likovni kritičari, poput Grge Gamulina, nisu odobravali naslijeđe moderne, a posebice apstrakciju jer nema sadržaja i poruke,²¹ dok je idealu oblikovanja novog društva odgovarala figurativna umjetnost.²² Promicao se realizam, koji je bio nakon rata prisutan i u svjetskoj umjetnosti (npr. u Francuskoj, Italiji).²³

Nakon objave Rezolucije Informbiroa 1948. godine započelo je iskazivanje jedinstvenog položaja, a zatim i politike države. Tom prilikom, Jugoslavija se počela polako otvarati zapadnim utjecajima i udaljavati od utjecaja SSSR-a, a kasnije započela graditi zaseban međunarodni položaj u Pokretu nesvrstanih. Političke prilike slijedi i umjetnost: težnje umjetnika za većom slobodom stvaranja počinju se ostvarivati početkom idućeg desetljeća, za što je primjer referat Miroslava Krleže iz 1952. godine na Kongresu književnika u Ljubljani, gdje je tražio raskid sa socijalističkim realizmom.²⁴ Iako je faza socrealizma u hrvatskoj umjetnosti datirana do te godine, takvi oblici i dalje se zadržavaju u kiparstvu, a posebice u spomeničkoj plastici, u koju nova istraživanja i dosezi mnogo sporije prodiru nego u slikarstvo, iznosi povjesničarka umjetnosti Ljiljana Kolečnik.²⁵

1.4. Naručivanje spomeničke plastike u FNRJ i SFRJ

Od kraja Drugog svjetskog rata je, navodi povjesničarka umjetnosti Sanja Horvatinčić, na teritoriju FNRJ odnosno SFRJ podignuto je na desetke tisuća spomenika ili spomen-obilježja vezanih uz Drugi svjetski rat.²⁶ Prema Horvatinčić, produkcija tih spomenika bila je produkt organizirane državne politike za stvaranje kolektivnog sjećanja, ali i jednostavne potrebe ljudi za komemoracijom žrtava,²⁷ a iznosi da se njihovo podizanje odvijalo na više načina. Naime, država nije jedina naručivala sve spomenike i određivala njihov izgled, već su ih i lokalne zajednice planirale i naručivale. Takvi su spomenici bili građeni po želji naručitelja, te su ih često radili obrtnici, a ne kipari i uključivali su tipska obilježja poput obeliska,²⁸ a Gal Kim

²⁰ Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 150. do danas*, 685.

²¹ Gamulin, "Uz izložbu udruženja likovnih umjetnika Hrvatske", 3.

²² Kolečnik, *Između istoka i zapada*, 46.

²³ Isto, 19.

²⁴ Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji (1945.-1991.)*, 161.

²⁵ Kolečnik, *Između istoka i zapada*, 311.

²⁶ Horvatinčić, "Memorial Sculpture and Architecture in Yugoslavia", 105.

²⁷ Isto, 105.

²⁸ Horvatinčić, "Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije", 80.

navodi da se takvi nazivaju narodnim arhitektonskom spomenicima.²⁹ Budući da su u svijesti naručitelja o izgledu spomenika prevladavale tradicionalne paradigme spomenika, odnosno akademski realizam, takve su forme i naručivali.³⁰ Nakon prvih nekoliko poslijeratnih godina, do početka 1950-ih, počelo se radi djelovanja likovne kritike obraćati sve veću pozornost na vizualnu kvalitetu spomenika.³¹ Lokalna zajednica imala je ponekad i veliku ulogu u financiranju spomenika prikupljanjem donacija, kao što je slučaj bio i na Petrovoj gori, dok su se u poraću i 1950-ih godina financirali iz budžeta Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR).³²

S druge strane, postojali su i javni natječaji na kojima su umjetnici mogli slati radove u kojima su izražavali veću slobodu i oni su imali utjecaja, a kasnije i omogućili prodor apstrakcije u memorijalnoj skulpturi. Raspisivanje javnih, anonimnih natječaja vršilo se za one projekte koji su bili od državnog značaja i koji su trebali "doprinijeti izgradnji zajedničkog jugoslavenskog identiteta", navodi Horvatinčić.³³ Na njih su se javljali ne samo afirmirani kipari, već i arhitekti i slikari s mnogim inventivnim rješenjima.³⁴ Budući da su na anonimne natječaje sudionici mogli prijavljivati i rješenja čije forme nisu bile uvjetovane željom naručitelja za razliku od narudžbi koje su po svom ukusu davale lokalne zajednice, osmišljavali su se idejni projekti u kojima su autori eksperimentirali, istraživali formu i nastavili razvijati svoje individualne stilove umjesto slijedili tradiciju i socrealističke tendencije, što je rezultiralo mnoštvom raznolikih i kvalitetnih prijedloga. U sferi političkih, državno važnih projekata porasla je aktivnost afirmiranih kipara i arhitekata. Osim toga, 1950-ih godina, kako navodi Horvatinčić, "oblikovna i estetska pitanja spomenika izlaze iz ingerencije naručitelja i postupno prelaze u ingerenciju stručnjaka i likovne kritike".³⁵ Ostatci socrealizma postupno su se do 1960-ih zamijenili suvremenijim kiparskim i arhitektonskim tendencijama te su europska umjetnička strujanja konačno počela ulaziti i u područje spomeničke plastike.³⁶

²⁹ Kim, "Nekoliko kritičkih zabilješki o sudbini jugoslavenskih modernističkih partizanskih spomenika u suvremenom, postjugoslavenskom kontekstu", 273.

³⁰ Horvatinčić, "Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji", 89.

³¹ Horvatinčić, "Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije", 94.

³² Horvatinčić, Sanja. "Prijedlog modela problemske analize spomeničke plastike iz razdoblja socijalizma.", 221.

³³ Horvatinčić, "Memorial Sculpture and Architecture in Yugoslavia", 105.

³⁴ Horvatinčić, "Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije", 83.

³⁵ Isto, 222.

³⁶ Horvatinčić, "Memorial Sculpture and Architecture in Yugoslavia", 105.

1.5. Tipologija spomenika: skulptura, arhitektura i urbanizam

Sanja Horvatinčić predložila je tipologiju spomenika građenih na području Druge Jugoslavije. Mnogi od njih često bili tipski arhitektonski elementi poput obeliska, piramida, zidova, stela.³⁷ Spomenici mogu biti skulptura, i to puna plastika ili reljef, zatim arhitektura, ali i kombinacija spomenutog, odnosno kompozitni tip, što može biti spoj skulpture i arhitekture u različitim kombinacijama, kojem pripada i Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna, a mnogi su od izvedeni u betonu. Posljednji tip koji Horvatinčić navodi je prostorni, u koji su uključena spomen-groblja, spomen-parkovi i spomen-područja, koje se u ovom slučaju odnosi na prostor oko spomenika.³⁸

Sinteza arhitekture, skulpture, ali i urbanizma, dakle, nije bila neuobičajena pojava u projektiranju komemorativnih obilježja u poslijeratnoj Jugoslaviji. Kipari koji su ih gradili pratili su modernističke tendencije, pa tako i onu vezanu za sintezu svih umjetnosti.³⁹ Štoviše, već je navedeno da su se na javne natječaje za gradnju spomenika često javljali umjetnici i arhitekti i različitih struka, što je značajno s obzirom na nastanak čitavih memorijalnih kompleksa koje je trebalo prostorno organizirati. Naime, uz slučajeve kada je sam spomenik projektiran kao skulpturalna arhitektura poput ovog na Petrovoj gori, arhitektura kao umjetnost oblikovanja prostora bila je važna i za područje oko spomenika. Često su rješenja predviđala ne samo centralnu skulpturu koja je postavljena u određeni krajolik, već je uključivala oblikovani prostor oko njega. Oblikovanje prostora, u ovom slučaju krajolika u koji je postavljen, utječe na percepciju samog spomenika i zapravo je njegov dio, ističe arhitekt Bogdan Bogdanović u eseju "O postavljanju spomenika".⁴⁰ To može biti, primjerice, prilazni put koncipiran na način da se spomenik postupno otkriva promatraču dok mu prilazi, poput spomenika u Podgariću. Drugi primjer je niz odvojenih prostora ili volumena uz put koji obilaženjem stvaraju mnoštvo različitih slika kao u kompleksu na mjestu logora Kampor, a spomenik može biti dio umjetno oblikovanog krajobraza kao u Jasenovcu. Obračanje pažnje na planiranje prostora šireg od same skulpture može promijeniti cijeli koncept mjesta sjećanja⁴¹ i učiniti da spomenik upečatljivije djeluje na posjetitelja. Oblikovanjem okolnog prostora ostvaruje se ne samo komemorativni i estetski element, već ima i psihološko djelovanje, ovisno o emociji koju je umjetnik planirao iskazati, a to može biti kontemplacija i pomirenje kao u Jasenovcu, nelagoda i strah koje daje naslutiti spomenik na Kozari uskim

³⁷ Horvatinčić, "Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije", 104.

³⁸ Isto, 105.

³⁹ Horvatinčić, "Memorial Sculpture and Architecture in Yugoslavia", 105.

⁴⁰ Bogdanović, *Mali urbanizam*, 35-36.

⁴¹ Horvatinčić, "Memorial Sculpture and Architecture in Yugoslavia", 105.

prostorima, iščekivanje koje raste približavanjem spomeniku ili iznenađenje zbog njegovog naglog otkrivanja i slično.⁴²

Osim kroz korištenje arhitektonskih elemenata postavljenih u prostor i oblikovanje krajolika kao kulise spomenika, sinteza se najjasnije uočava u onima koji su projektirani kao funkcionalne građevine sa skulpturalnim kvalitetama poput fasade razvijene kao da je riječ o radu u kiparskom mediju. Neki od primjera za to su spomenik Ilinden u Kruševu, a takav je bio i prvi projekt za spomenik na Petrovoj gori Igora Toša. Neki su Bakićevi projekti također bili plod sinteze umjetnosti te suradnje s arhitektima i urbanistima, poput spomenika u Kamenskoj (slika 2.). Otkriven 1968. godine, bio je tada najviši svjetski apstraktni spomenik (37 metara) i unutra se nalazila dvorana za kongrese, muzej, čitaonice i knjižnice, izvana je bio obložen metalnim pločama, a monumentalnost pokazuje i činjenica da je imao liftove.⁴³ Po tome mu je sličan Bakićev konačni projekt za Petrovu goru koji je također funkcionalna građevina s metalnim oplošjem, a ima i elemente oblikovanja krajolika čija je topografija promijenjena tijekom izgradnje. Povezanost intervencije u krajoliku sa spomenikom dvosmjerna je. Njegova pojava promijenila je i oblikovala vizuru krajolika jer se zbog položaja na brdu i golemih dimenzija može vidjeti iz naselja u okolici gore. S druge strane, krajolik je oblikovao spomenik kao dio njegove koncepcije, navodi likovni kritičar Ivica Župan.⁴⁴

1.6. Utjecaj promjene u politici kulture sjećanja na tipologiju spomenika

Dolaskom nove, komunističke vlasti, došlo je do stvaranja nove politike sjećanja. U prvim godinama poraća, gradnja kolektivnog sjećanja, davanje počasti žrtvama i obilježavanje sjećanja na ratna događanja za buduće generacije realizirali su se kroz gradnju spomen-obilježja i održavanje komemorativnih događaja,⁴⁵ no šezdesetih i sedamdesetih godina dogodila se promjena. Jugoslavija je dobila nove generacije, prve koje nisu same sudjelovale u ratu i doživjele ga, nego su o iskustvu i značenju rata saznawali posredno, za razliku od njihovih predaka koji su gradili budućnost na temeljima NOB-a i uz koje su povezali komemoracije.⁴⁶ Štoviše, društvene promjene u svijetu, poput pojave individualizma pridonijele su slabljenju poistovjećivanja mladih s prošlošću svojih predaka, a razvoj turizma,

⁴² Isto, 106.

⁴³ Ponoš, "Spomenik Vojina Bakića na Petrovoj gori oronuli kostur pred raspadom"

⁴⁴ Župan, "Svjetlosni oblici Vojina Bakića", 210.

⁴⁵ Horvatinčić, "Memorial Sculpture and Architecture in Yugoslavia", 105

⁴⁶ Jambrešić Kirin, "The Politics of Memory in Croatian Socialist Culture: Some Remarks.", 132.

potrošačke kulture i novih medija stvorili su podlogu i za promjenu načina na koji se sjećanje na ratne događaje prezentiralo.⁴⁷ Neposredno nakon rata, spomenici su imali značenje i mogli pobuditi emocije suvremenicima ratnih događaja kojima su oni bili bliski, no novoj generaciji rođenoj nakon 1945. trebalo ga je približiti i dočarati, budući da su im spomenici i komemoracije postali, prema riječima autorice Jambrešić Kirin, isključivo performativnog karaktera i slični ritualima.⁴⁸ To je jedan od razloga zbog kojih uz spomenike nastaju sadržaji orijentirani na posjetitelje, uz razvoj turizma i potrošačke kulture koja se 1960-ih i 1970-ih javila kao utjecaj Zapada. Tema Narodnooslobodilačke borbe (NOB) počela se javljati u popularnoj kulturi i masovnim medijima poput filma (npr. *Kozara*, 1961., *Bitka na Neretvi*, 1969.).⁴⁹ Također, dodavanjem ugostiteljskih, smještajnih, sportskih i rekreacijskih sadržaja uz spomenike, nastali su cijeli spomenički kompleksi koji povezuju komemoraciju i edukaciju s raznim zabavnim elementima te su postali poželjne lokacije za izlet, a time su efikasnije trebali približiti narative o revolucionarnoj tradiciji nego kroz isključivo komemorativnu komponentu.⁵⁰ Da bi se s njom mladi čvršće povezali i osobno ju doživjeli, fokus je u politici sjećanja prelazio na stvaranje efekta zadivljenosti pri susretu s memorijalnim kompleksima.⁵¹ Također su se učestalo gradili muzeji i memorijalni centri koji su pomogli u prenošenju interpretacije događaja, nerijetko uz same spomenike i u prirodi, daleko od naselja.⁵²

2. PROSTORNO-POVIJESNI KONTEKST NEPOKRETNE KULTURNE BAŠTINE PETROVE GORE

Spomenik na Petrovoj gori nalazi se na šumovitom terenu nekadašnjeg spomen-područja koje je bogato poviješću. To pokazuje i činjenica da prema klasifikaciji tipova kulturnih krajolika Ministarstva kulture, Petrova gora spada u asocijativni krajolik posebnih povezanosti, kojemu su pridodana posebna značenja kroz legende ili povijesne događaje koji su se ondje odvijali.⁵³ Petrova gora poznata je kao višestoljetno mjesto stradanja, a njezina povijest burna, kompleksna i kontroverzna, dijelom zbog nedostatka primarnih izvora ili njihovog stradanja u ratu. Zato funkcija ovoga poglavlja nije obuhvatan pregled povijesti, već davanje konteksta kulturno-povijesne baštine, kao orijentir o materijalnim ostacima na ovom

⁴⁷ Isto, 126.

⁴⁸ Isto, 136.

⁴⁹ Jambrešić Kirin, "The Politics of Memory in Croatian Socialist Culture: Some Remarks.", 138.

⁵⁰ Isto, 137.

⁵¹ Isto, 137.

⁵² Horvatinčić, "Memorial Sculpture and Architecture in Yugoslavia", 111

⁵³ Dumbović Bilušić, *Krajolik kao kulturno naslijeđe*, 209.

spomen području i događajima uz koje se vežu, ne samo za period Drugog svjetskog rata, iako su takvi lokaliteti brojni, već od prapovijesti.

Najraniji pronađeni tragovi naseljavanja Petrove gore datirani su još u prapovijest te rimsko doba i rani srednji vijek.⁵⁴ Čine ih objekti graditeljske baštine s pokretnim nalazima koji ih prate, poput ulomaka keramike, fibula i kovanica. Jedan od značajnih primjera otkrivenih građevnih struktura je utvrda Kiringrad, čiji je početak smješten u razdoblje bakrenog ili brončanog doba.⁵⁵ Zbog brojnih arheoloških nalaza signiranih na tu lokaciju, koji datiraju i u antiku i srednji vijek, autor Balen-Letunić iznosi tezu o mogućnosti kontinuiteta njezine upotrebe sve do uspostave Vojne krajine, tijekom koje je na lokalitetu izgrađen čardak, ukoliko nalazi prikupljeni iz raznih zbirki zaista potječu odande.⁵⁶

2.1. Lokaliteti iz srednjeg do ranog novog vijeka

Petrova gora ističe se po narativu da je to lokalitet smrti hrvatskog kralja Petra Snačića (u starijoj literaturi: Svačić) i Bitke na Gvozdu,⁵⁷ te da ga je vojska ugarskog kralja Kolomana upravo ondje porazila, što je predlagala tradicionalna historiografija od 19. stoljeća, na koju je uvelike utjecao Franjo Rački.⁵⁸ O mjestu pogibije kralja Petra, pa i njegovoj pripadnosti rodu Snačića bilo je mnogo rasprava. Povjesničarka Nada Klaić navodi da nakon smrti kralja Zvonimira brat njegove supruge Jelene, Ladislav iz ugarske dinastije Arpadovića, zauzima Slavoniju,⁵⁹ a Ladislavov nećak Koloman Hrvatsku, gdje šalje vojsku kojoj hrvatski kralj Petar pruža otpor na Petrovoj gori te se Koloman kruni u Hrvatskoj.⁶⁰ Nakon smrti kralja Petra slijedila je smjena dinastija, dolazak Arpadovića na hrvatsko prijestolje, prema Klaić.⁶¹ Izvori koji govore o smrti kralja i njezinoj lokaciji oskudni su. Često je citiran spis "Gesta Hungarorum" autora Šimuna de Keze datiran u kraj 13. stoljeća koji navodi o Kralju Kolomanu: "A on poslao je vojsku u kraljevstvo Dalmaciju i dao je ubiti kralja Petra, koji je, došavši pred Ugre u planine koje se nazivaju Gozd, u spomenutim planinama pobijeden i ubijen. Stoga se iste planine sve do danas u mađarskom zovu "Patur Gozdia" (tj Petrov Gozd).

⁵⁴ Pleše, *et al.* "Petrova gora – pavlinski samostan sv. Petra", 7.

⁵⁵ Balen-Letunić, "Prehistorijski nalazi s gradine Kiringrad", 2.

⁵⁶ Isto, 2.

⁵⁷ Prema Anti Marinoviću-Uzelcu, riječ gozd se prevodilo kao šuma, planina, željezo ili kao toponim Željezna planina. (Alpes Ferrae), a neki od drugih toponima koji su za Petrovu goru korišteni su: Petrov gozd, Slatska gora, Gorica. (Marinović-Uzelac, Ante, "Prilog toponimije određivanju mjesta "Bitke na Gvozdu" 1097. s diskusijom drugih indikatora").

⁵⁸ Mnogi povjesničari držali su nepouzdanom tezu da kralj Petar potječe iz roda Snačića: Ferdo Šišić, Stjepan Antoljak, Nada Klaić... (Švab, "Kritički pregled historiografije o kralju Petru na kraju XI. stoljeća").

⁵⁹ Vidi: Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 146-154, 148-149.

⁶⁰ Isto, 146-154, 152.

⁶¹ Isto, 146-154, 155.

Sjedište je ovoga kralja bilo u gradu Kninu".⁶² Međutim, o mjestu njegove pogibije se mnogo raspravljalo, te neki autori iznose drugačije teorije. Primjerice, arheolog i povjesničar Stjepan Gunjača predlaže da je to mjesto planina Kapela, a povjesničar Ivo Goldstein navodi Zrinsku goru.⁶³ Bez obzira je li Petrova gora stvarna lokacija njegove smrti ili ne, interpretacije pisanih izvora te etimologija gore učinile su da se on pridoda njezinom kulturnom identitetu, barem kao asocijacija. Na Petrovoj gori, ipak, postoji i lokalitet simbolično nazvan "Kraljev grob", koji je među lokalnim stanovništvom bio nazivan i samo "Grob", prema navodu autora Generalnog plana ovog spomen-područja, Ante Marinovića-Uzelca.⁶⁴ On upućuje na sličnost i moguću povezanost imena Petar ne samo s nazivom gore, nego i titularom crkve samostana sv. Petra koji se ovdje nalazi, kao i vrhova gore Velikim i Malim Petrovcem, te s nekima od toponima koji se nalaze u okolici Petrove gore, za koje navodi da bi mogli upućivati na Bitku na Gvozdu, primjerice Petrovom Poljanom.⁶⁵

Na lokalitetu Kraljev grob, koji se nalazi na blizu vrha Mali Petrovac, postavljen je nedavno spomenik u obliku velikog nadgrobnog kamena posvećen Petru Snačiću (na ploči: Svačiću). Oko njega su info-ploče na kojima je navedeno da se upravo za ovaj dio gore u narodnoj predaji smatralo da je mjesto smrti kralja, te informacije o drvenoj skulpturi koja prikazuje vladara, postavljenoj ispred lovačkog doma Muljava. Na monolitu je kamena ploča s uklesanim imenom vladara, natpisom "POSLJEDNJI HRVATSKI KRALJ NARODNE KRVI" i citatom Šimuna de Keze u nešto drugačijem prijevodu. Kao što je na spomeniku navedeno, izgrađen je 2006., a podigli su ga šumari Karlovca (slika 3.).

Iz srednjeg vijeka također postoje ostatci arhitekture i urbanizma. Jedan od primjera je napušteni grad Pernik, u blizini danas postojećeg naselja Perna (slika 5.). Grad je sagrađen iznad pećine,⁶⁶ i njegov nastanak je datiran u 13. stoljeće prema informacijama iz Registra kulturnih dobara,⁶⁷ a danas su njegove zidine obrasle šumom. Povjesničar Radoslav Lopašić krajem 19. stoljeća opisuje strukturu koja je sagrađena 1699.: tlocrt s dvije kule, zide stražarnice, ulazna vrata.⁶⁸ Lopašić također navodi podatak da raniji izvori oskudno spominju prisutnost templara na Petrovcu te postojanje njihovog grada i hospicija, što procjenjuje

⁶² Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526.*, 86.

⁶³ Goldstein, "Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku i lokacija bitke na Gvozdu 1097. godine.", 2, 25.

⁶⁴ Marinović-Uzelac, "Prilog toponimije određivanju mjesta "Bitke na Gvozdu" 1097. s diskusijom drugih indikatora", 57.

⁶⁵ Isto, 55.

⁶⁶ Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 211.

⁶⁷ "Ostatci staroga grada Pernika", *Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske*.

⁶⁸ Lopašić, *Oko Kupe i Korane*, 211.

istinitim.⁶⁹ Nastavlja da nakon njihovog ukinuća 1309., posjede ovdje kupuju Pavlini i na strateškom vrhu Mali Petrovac grade samostan sv. Petra na Zlatu (slika 4.).⁷⁰ Samostanski sklop na Petrovoj gori osnovan je već 1303. ili 1304. godine, kao jedan od pet prvih pavlinskih samostana u Slavoniji.⁷¹ Od druge polovice 15. stoljeća Osmanlije počinju prodirati prema Jugoistočnoj i Srednjoj Europi pri čemu hrvatske zemlje postaju granična zona i dobivaju funkciju obrane od daljnjih prodora. Uništenje samostana datirano je već oko 1393. godine, od 1451. do oko 1495. samostan nije bio u funkciji, a sredinom 16. stoljeća, tijekom vala selidbe pavlina u slavonskom prostoru radi bježanja od opasnosti, redovnici su ga potpuno napustili.⁷²

2.2. Vojna krajina

Radi opasnosti od Osmanlija, koja je vladala još od 15. stoljeća, uspostavljena je Vojna krajina 1527. godine kao područje sa sustavom obrane duž granica Habsburške Monarhije, odnosno od Jadranskog mora do Erdelja.⁷³ Unutar sustava Vojne krajine, Petrova gora našla se na granici Hrvatske krajine i Banske krajine. Nakon Napoleonskih ratova, Kordun i Banovina potpali su u teritorij Ilirskih provincija (1809.-1822.), a Vojna krajina demilitarizirana je te pripojena civilnoj Hrvatskoj 1881. godine.⁷⁴

Potrebe izviđanja tijekom ratovanja u tom razdoblju stvorile su graditeljsku baštinu koja je postala tipična za krajiška područja – čardake. Pojam je turskog podrijetla i prevodi se kao "straža ili stražbenica", a odnosi se na drvene stražarnice s krovom koje stoje na visokim stupovima, čiju su gradnju krajišnici preuzeli od Turaka, ali su u toj funkciji korištene i postojeće, napuštene građevine prikladne visine, poput spomenutog Kiringrada i pavlinskog samostana. Od 17. stoljeća čardaci se grade tipski i prizemlje im postaje podzidano.⁷⁵ Do kraja 16. stoljeća nastali su gusti nizovi stražarnica-čardaka kao dio službenog sustava

⁶⁹ Isto, 222.

⁷⁰ Pleše, "Monasterium de S. Petri in Monte Zlat", 321, 323.

Pavlini, odnosno red sv. Pavla Pustinjaka, nastali su u Ugarskoj sredinom 13. stoljeća,⁷⁰ te su se počeli pojačano širiti na prostoru Ugarske i izvan nje, posebice nakon provale Tatara kada se pojačano obnavljalo i utvrđivalo naselja, a pavlini su kao ugarski red dobivali povlastice od ugarskog kralja, ali i podršku mnogih plemićkih obitelji poput knezova Celjskih ili Moslavačkih. Red je u novom vijeku značajan u Hrvatskoj po svojem radu u obrazovanju, doprinosu u povijesti i umjetnosti.

⁷¹ Isto, 320, 321.

⁷² Isto, 320.

⁷³ Štefanec, "Vojna krajina i Banska krajina – naše višestoljetno nasljeđe"

⁷⁴ Iveljić, *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, 11.

⁷⁵ Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 36.

obrane,⁷⁶ a takav niz naziva se kordon (fr. cordon). Prema kordonima koji su se prostirali od Petrove gore do Novog Grada na Uni, Kordun je dobio ime, kako navodi Branko P. Sučević (slika 6.).⁷⁷ Nakon Požarevačkog mira 1699, granica je pomaknuta u korist Vojne krajine, no zbog toga su sagrađeni čardaci duž nove granice, a neki od starih napušteni. Od izvornih, potpuno drvenih stražarnica nije sačuvana niti jedna⁷⁸ zbog propadljivosti materijala uslijed neodržavanja i djelovanja mikroklimatskih uvjeta, no njihov naziv ušao je s vremenom u upotrebu u vernakularnoj stambenoj arhitekturi, a obuhvaća tradicijske drvene kuće s katom.⁷⁹

2.3. Ustanak na Kordunu i Banovini u Drugom svjetskom ratu

Događaj po kojem objekt nosi naziv Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna odvio se tijekom Drugog svjetskog rata. Iz toga kratkog razdoblja ostali su na području oko Petrovca mnogi tragovi graditeljske baštine i infrastrukture koja je sagrađena i korištena za potrebe u ratu. Kasnije, po osnutku spomen-područja, bolnice su pretvorene u muzejske i galerijske objekte.

2.3.1. Arhitektura kao dio organizacije ustanka

Prema povjesničaru Đuri Zatezalu, na ovome se području olakšano *"formiraju partizanski odredi, štabovi, organiziraju konferencije, savjetovanja, osnivaju organi narodne vlasti, bolnice, raznovrsne radionice, redakcije partizanske štampe"*,⁸⁰ a jedan od čimbenika čiju ulogu Zatezalo u tome posebice ističe je razvijena mreža organa lokalnih vlasti.⁸¹ Među njima su narodnooslobodilački odbori,⁸² koji su se uspostavljali na razini kotara, općina i sela ili se iz njih slali predstavnici.⁸³ Odborima su nakon Konferencije delegata NOP-a Korduna i Banije u rujnu 1941. određeni zadaci za detaljno pripremanje naselja za borbu, a dio priprema odnosio se i na infrastrukturu i podizanje potrebne arhitekture: *"organizirati seoske straže i obavještajnu službu"*, *"pristupiti izgradnji zemunica za izbjeglo stanovništvo te prikupljanju i*

⁷⁶ Isto, 37.

⁷⁷ Sučević, "Petrova gora za Vojne krajine", 19; "Kordon", *Hrvatska enciklopedija*.

⁷⁸ Kruhek, *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, 37.

⁷⁹ "Čardak", *Hrvatska enciklopedija*.

⁸⁰ Zatezalo, *Petrova gora. Uloga i značaj u NOR-u Hrvatske 1941-1945.*, 31.

⁸¹ Zatezalo, "Nastanak, razvitak i organizacija narodne vlasti na području Korduna, Banije i Like od ustanka 1941. do juna 1944.", 65, 67.

⁸² Isto, 67.

⁸³ Isto, 67.

sabiranju hrane za zimu”.⁸⁴ Drugi primjer su Okružni odbori Narodnooslobodilačke fronte za Kordun i Krbavu koji su osnivali bolnice i razne radionice, primjerice, za popravak oružja, te inicirali njihovu gradnju.⁸⁵

2.3.2. Proboj obruča

Na teritoriju današnje Republike Hrvatske izbija više središta ustanka, a godine 1942., ovo postaje jedno od najjačih. Počinje širiti svoju organizaciju i pripajati okolne teritorije prema Zagrebu i Bosni⁸⁶ te vlast NDH pokreće nekoliko vojnih akcija radi slamanja otpora i ostvarivanja kontrole nad teritorijem,⁸⁷ od kojih je, kako navodi povjesničar Đuro Zatezalo, ona u svibnju bila posljednja.

Jedan od prijelomnih događaja na Petrovoj gori tijekom rata bio je proboj obruča koji se dogodio 14. svibnja 1942.,⁸⁸ a nakon rata ušao je u kolektivno pamćenje na prostoru Petrove gore, što pokazuju lovački dom nazvan "14. maj" (danas hotel "Muljava") i komemoracije koje su se održavale povodom tog datuma. Dana 09. svibnja pokrenuta je ofenziva naziva "Obruč" pod zapovjedništvom Ante Moškova, tada potpukovnika, te korištena na ovim prostorima nova taktika opkoljavanja s elementom iznenađenja, navodi general pukovnik Miloš Šumonja koji je sudjelovao u proboju.⁸⁹ Uz jedinice Drugog i Trećeg bataljona KNOPO, na gori se našlo opkoljeno, prema podacima koje iznosi Antifašistički vjesnik, preko 10 000 ljudi.⁹⁰ Tijekom operacije, rukovodstvo je na sastanku isplaniralo proboj obruča iznenadnim jurišanjem postrojbi na točkama Magarčevac — Velebit, Biljeg — Slavsko Polje — Sjeničak — Jurina brda, koje bi zatim trebao slijediti narod,⁹¹ a potez je bio planiran za noć s 11. na 12. svibnja, ali je zbog nevremena odgođen (slika 7.).⁹² Šumonja opisuje da je proboj bio izvršen uspješno jer nije bio očekivan među Moškovljevim postrojbama i zatekao ih je u trenutku nespremnosti, a silovitim naletima vojske i naroda probijene su i zasjede na okolnim prugama i cestama.⁹³ Od tada Petrova gora ostaje pod kontrolom antifašista.⁹⁴ Prema

⁸⁴ Isto, 66.

⁸⁵ Isto, 70.

⁸⁶ Zlatić, "Značaj Petrove gore i kotara Vojnić u narodnooslobodilačkoj borbi", 410-411.

⁸⁷ Zatezalo, *Petrova gora. Uloga i značaj u NOR-u Hrvatske 1941-1945.*, 57.

⁸⁸ Šumonja, "Proboj neprijateljskog obruča na Petrovoj gori maja 1942.", 266.

⁸⁹ Isto, 268.

⁹⁰ "Proboj ustaškog obruča na Petrovoj gori", *Antifašistički vjesnik.*

⁹¹ Šumonja, "Proboj neprijateljskog obruča na Petrovoj gori maja 1942.", 274.

⁹² Isto, 272.

⁹³ Isto, 276.

⁹⁴ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

Zatezalu, tijekom rata je poginula trećina stanovnika Korduna, odnosno 34 392 ljudi, brojeći borce i civile.⁹⁵

2.3.3. Kompleks Centralne partizanske bolnice

Izgradnju bolnice na Petrovoj gori koja je bila "prva šumska bolnica Jugoslavije",⁹⁶ kako ju označava liječnik Savo Zlatić, inicirali su Jakov Kranjčević i sam Zlatić, koji su na terenu pružali zdravstvenu skrb.⁹⁷ Gradnja je odobrena na Prvoj konferenciji NOP-a Korduna i Banije u rujnu 1941. u Džodanima, a bolnica je sagrađena i puštena u rad 04. listopada iste godine na lokaciji Vrletne Strane.⁹⁸ Bolnica je otkrivena i uništena, te je u svibnju 1942. sagrađena nova, Centralna partizanska bolnica, duboko u šumi Pišin gaj, daleko od prometnica i putova, što je pomoglo da ostane neotkrivena (slika 10., 11.).⁹⁹ Pod upravom Centralne bolnice bila je mreža od još nekoliko bolničkih objekata izgrađenih na Kordunu pod skupnim nazivom Oblasna vojna bolnica IV. korpusa.¹⁰⁰ Djelovala je do svibnja 1945. godine, odnosno do kapitulacije Njemačke, kada su ranjenici i osoblje prebačeni u Karlovac.¹⁰¹ U njoj je liječeno preko 5000, a prema riječima liječnika Hrvoja Tartalje, oko 10 000 pacijenata.¹⁰²

Centralna partizanska bolnica bila je zapravo kompleks objekata s pripadajućom infrastrukturom za samoopskrbu te se tijekom vremena nadopunjavala novim funkcijama i opremom (slika 8., 9.).¹⁰³ Imala je dvije operacijske sale, četiri ranjenička odjeljenja i baraku za liječnike,¹⁰⁴ no zbog nedostatka kirurga u početku se nisu izvodili kompliciraniji zahvati.¹⁰⁵ Tu su bili sadržaji za koje liječnik Hrvoje Tartalja navodi da su za su za to doba predstavljali komfor, tim više što su se nalazili u dubokoj šumi: radio i telefon,¹⁰⁶ električna centrala i tiskara u kojoj su se tiskao list "Vjesnik".¹⁰⁷ Ostali sadržaji bili su primjerice kuhinja, pekara, kovačnica, tuš.¹⁰⁸

⁹⁵ Zatezalo, *Petrova gora. Uloga i značaj u NOR-u Hrvatske 1941-1945.*, 11.

⁹⁶ Zlatić, "Značaj Petrove gore i kotara Vojnić u narodnooslobodilačkoj borbi", 401.

⁹⁷ Zlatić, "Zdravstvena djelatnost na području kotara Vojnić tokom NOB-e", 723.

⁹⁸ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

⁹⁹ Isto.

¹⁰⁰ Isto.

¹⁰¹ Zlatić, "Značaj Petrove gore i kotara Vojnić u narodnooslobodilačkoj borbi", 401.

¹⁰² Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

¹⁰³ Isto.

¹⁰⁴ Isto.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

¹⁰⁷ Murganić, Vlanić, Meštrić, *Planinarska obilaznica Petrova gora.* 16.

¹⁰⁸ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

U blizini je bilo groblje s preko 1000 grobnih mjesta, stražarnica i deset zemunica u kojima se skrivalo osoblje i ranjenike u slučaju opasnosti od napada.¹⁰⁹ Zemunice su bile teritorijalno raštrkane i ukopane u zemlju, a u njih se silazi stubama od trupaca drveta kroz zamaskirani otvor širok oko jednog metra koji se zatvarao poklopcem u obliku sanduka.¹¹⁰ Prema likovnim djelima i pisanim svjedočanstvima doznaje se da su te zemljane podzemne prostorije imale krevete na kat sa slamom i posteljinom uzetom iz bolnice, maleni otvor za ventilaciju i za hranu, a unutra bio je uglavnom mrak jer bi svijeće ili lampe mogle uzrokovati požar (slika 12.).¹¹¹ Jedna od zemunica nosila je ime po liječnici Mariji Schlesinger, Židovki poljskog porijekla, koja je ovdje došla iz Zagreba zbog opasnosti od rasnih zakona i intenzivno se uključila u rad bolnice.¹¹² Tu je i poginula 1943. te je pokopana na groblju bolnice, a prema njezinoj želji, grob je postavljen blizu zemunice kako bi njime sakrio ulaz i na taj način štitio one koji su se unutra nalazili.¹¹³ Od 1982. godine, na razini Savezne Republike Hrvatske dodjeljivala se u polju zdravstva nagrada koja je nosila njezino ime.¹¹⁴

3. VOJIN BAKIĆ

Kako bi se mogle analizirati vizualne kvalitete projekta spomenika, potrebno je kratko predstaviti autore i njihov doprinos hrvatskoj umjetničkoj sceni, a ponajprije opus kipara kako bi se mogao usporediti sa Spomenikom na Petrovoj gori, na čiji su izgled imali utjecaja njegovi dotadašnji radovi. Autor kiparskog dijela, plašta spomenika, Vojin Bakić,¹¹⁵ bio je međunarodno afirmiran kipar koji je doprinio razvoju modernizma u kiparstvu poslijeratne Hrvatske, a bavio se i spomeničkom plastikom zbog čega je često sudjelovao na javnim natjecajima.

¹⁰⁹ Vujašković, "U zemunici doktorice Marije Schlesinger", 765.

¹¹⁰ Isto, 766.

¹¹¹ Isto, 766;

Korać, "Sjećanje na život ranjenika u zemunici za vrijeme neprijateljskog obruča na Petrovoj gori", 766, 773.

¹¹² Kožul, "Počast doktorici Schlesinger".

¹¹³ Isto;

Bičak, "Partizansku bolnicu obnavljat će Izraelci, Rusi i Švedani".

¹¹⁴ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

¹¹⁵ Vojin Bakić (Bjelovar 1915. – Zagreb 1992.) studirao je kiparstvo na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu u klasi Frane Kršinića i Roberta Frangeša Mihanovića, koji su na njegovo stvaralaštvo ostavili utjecaja, prvi u lirskom, u delikatnom i pažljivom klesanju kamena glatke površine, a potomji u animalizmu, oblikovanju čvrstih i masivnih volumena životinja. Nakon studija koji završava 1939., upisuje specijalizaciju kod Ivana Meštrovića, a zatim ponovno kod Frane Kršinića. (Bekić, *Vojin Bakić ili kratka povijest Kiposlavije*, 32-35; Maroević, *Vojin Bakić*, 16-17.).

3.1. Razvoj stila do Spomenika na Petrovoj gori

Bakić započinje svoje stvaralaštvo figurativnom skulpturom koju je 1950-ih sve više reducirao, da bi ju pročistio do osnovnih elemenata forme, gotovo apstrahiranih.¹¹⁶ Jedna od njegovih prvih javnih skulptura je "Poziv na ustanak" (Bjelovar, 1946./47.) za koji povjesničar umjetnosti Tonko Maroević navodi da je blizak tradicionalnom poimanju spomenika, s tipičnim gestama ruku i lica poput onih iz francuskog i sovjetskog stvaralaštva, ali su oblici reducirani.¹¹⁷ U 1950-ima i u prvoj polovici 1960-ih, Bakićev je rad, riječima Maroevića, "jamačno najplodniji"¹¹⁸ jer se odmiče od "mekog sorealizma"¹¹⁹ i ulazi u strujanja druge avangarde eksperimentiranjem s volumenom i površinom, u koju kasnije unosi optičke efekte.¹²⁰ Njegov prijedlog za skulpturu Marksa i Engelsa (1950.-1953.) Maroević navodi kao "datum međaš" i pokazatelj promjene u paradigmi javne spomeničke plastike od tradicionalne ka modernijoj (slika 13.).¹²¹ Radi se o figurama s utjecajima kubizma, koji se nakon rata vratio u europsku umjetnost, gdje su likovi blago shematizirani i bez psihologizacije, a prijedlog nije bio prihvaćen između ostaloga radi "izgleda nedovršenosti".¹²² Takvo uklanjanje suvišnog radi dolaska do pročišćene forme i naglašavanja osnovnog preuzeti su od Constantina Brâncușija.¹²³ Unatoč tome što Bakićev u prvoj polovici pedesetih još stvara figurativne spomenike, povjesničar umjetnosti Ive Šimat Banov ističe da se razlikuju od paradigme većine tadašnjih spomenika NOB-u jer daju prvenstvo likovnim problemima i formi umjesto narativima o događaju, osobi ili ideologiji koju predstavljaju.¹²⁴

S druge strane, kipar razvija lirsku notu u temi ženskih torza u kojima napušta mimesis, a zadržava putenost kroz apstrahirane forme napete i glatke površine s minimalnim izbočinama i udubljenjima (slika 14.).¹²⁵ Promjena od čvrstog, zbijenog volumena ka razvedenijem i centrifugalnom, većem ulaženju prostora u volumen te istraživanju punog i praznog, dogodila

¹¹⁶ Maroević, *Vojin Bakić*, 16.

¹¹⁷ Isto, 22.

¹¹⁸ Isto, 23.

¹¹⁹ Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, 41.

¹²⁰ Bakić se tada počeo isticati i međunarodno, sudjelovanjem u predstavljanju Jugoslavije na venecijanskom bijenalu. (1950., 1956.) Godine 1956. ondje je predstavio dio serije skulptura "Bik", do čijeg je rješenja došao reduciranjem, čiste forme i napetog plašta s tek naznačenim izbočenjima koji predstavljaju udove i rogove. Izlagao je u jugoslavenskom paviljonu i u Bruxellesu na izložbi "50 godina moderne umjetnosti" (1958.) i na mnogim drugim domaćim, europskim i svjetskim izložbama. (*Vojin Bakić 1915. – 1992.*, 29-31.).

¹²¹ Maroević, *Vojin Bakić*, 12.

¹²² Maroević, *Vojin Bakić*, 12, 27.

¹²³ Duvnjak, Križanac, "Vojin Bakić u (post)socijalističkoj Hrvatskoj: državni umjetnik u službi ideologije ili autentični modernistički kipar", 7.

Kipar Constantin Brancusi (Hobita, Rumunjska, 1876. - Pariz, Francuska, 1957.). Neka od najpoznatijih djela: Poljubac (1907.), Ptica u prostoru (1923.), Beskonačni stup (1938.).

¹²⁴ Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, 682.

¹²⁵ Maroević, *Vojin Bakić*, 24.

se kada je eksperimentirao s negativima koji su mu ostali prilikom izrade odljeva torza.¹²⁶ Tako su dobiveni plošno istanjeni oblici koje je također počeo tretirati kao samostalne skulpture. Od toga su nastali ciklusi pod nazivom "Polivalentna forma" (1957.), "Razlistana forma" (od 1958.) koje su organske i dinamične te se s vremenom oslobađaju svake antropomorfности i postaju apstraktne (slika 17.).¹²⁷ Modeli za skulpture nastajali su u limu koji je kipar savijao, a dobivena rješenja izlivena su u bronci.¹²⁸

Maroević navodi da je stvaranje Razlistanih formi značajan iskorak u kiparevu opusu jer je Bakić izišao iz ograničenja "periferne umjetnosti" i ušao "u internacionalni optjecaj": oblikovanjem plošno istanjenih volumena i istražujući ulogu prostora, približio se suvremenim strujanjima na svjetskoj sceni i djelima umjetnika poput Alexandera Caldera.¹²⁹ Zahvaljujući promjeni stila i karakteristikama ovih ciklusa, početkom 1960-ih približio se pokretu Nove tendencije.¹³⁰ Što se tiče utjecaja na Spomenik na Petrovoj gori, važan nastavak ove faze stvaralaštva je ciklus "Razvijene površine" (1960.) koji podsjeća na valovite katove spomenika svojim konkavno-konveksnim tijekom plohe (slika 15.). Bakić ga stvara manipulacijom ravne limene plohe koju urezuje te urezane dijelove savija, čime nastaju "čestice-polja", koji ponavljanjem uz varijacije ritmiziraju površinu izmjenom izbočenih dijelova kao pozitiva i udubljenih kao negativa.¹³¹ Ravne, limene plohe postaju reljefi koji se zatim lijevaju u bronci, ali i drugim metalima poput čelika, bakra i inoksa.¹³²

Osim eksperimentiranja sa savijanjem prorezane plošno istanjene mase, optički efekti, sjajan metal i odnos skulpture s okolinom značajni su elementi njegovog opusa koji je utjecao na konačni izgled Spomenika na Petrovoj gori. Njemu je prethodio Spomenik pobjede u Kamenskoj (1957.-1968.), potpuno apstraktne forme, koji prati oblike ciklusa poput Razlistanih formi i Razvijene površine pretvorenih u funkcionalno zdanje visoko 30 metara,

¹²⁶ Isto, 29.

¹²⁷ Isto, 32.

¹²⁸ Isto, 33.

¹²⁹ Maroević, *Vojin Bakić*, 31-32.

Kipar Alexander Calder (22.07.1898., Lawnton, SAD - 11.11.1976., New York, SAD). Neka od njegovih najpoznatijih djela su kinetičke, apstraktne skulpture – mobilni, kao i stabili: *Mobile* (1932.), *Le Grande Vitesse* (1969.).

¹³⁰ Bakić je sudjelovao na izložbama Nove tendencije 2, godine 1963. u Galeriji suvremene umjetnosti u Zagrebu, zatim 1968./69. na izložbi Tendencije 4 te 1973. Tendencije 5. Obilježja Novih tendencija su čistoća forme i matematička proračunatost, promicanje industrijalizacije, objektivnost umjesto individualizma, kao i oblikovanje pomoću tehnologije umjesto kiparevom rukom, uz korištenje novih materijala poput netradicionalnih metala (mesinga, čelika, aluminijska), stakla ili plastike, zbog čega su njihova djela impersonalni objekti, a ne skulpture. Denegri ističe da se Bakić s pokretom imao sličnosti približio u određenim aspektima, ali se nije poistovjetio s njime jer su njegovi radovi, koje je izrađivao strojevima, ali i vlastitom rukom, zadržavši mjeru umjetnikovog osobnog rada kao karakteristiku skulpture, nisu postali objekt. (Denegri, "Vojin Bakić i Nove tendencije", 143; Protić, *Skulptura XX. veka*, 131.)

¹³¹ Maroević, *Vojin Bakić*, 33.

¹³² Isto, 33.

obloženo sjajnim metalnim pločama.¹³³ Zahvaljujući vanjskom materijalu, spomenik je odražavao okolinu i atmosferske promjene o kojima je izgled njegove površine ovisio (slika 2.). Njegova boja gotovo je nestajala te se stapala s krajolikom, ali ga je njegovo okruženje ujedno i isticalo, posebice za jakog sunca kada se na metalu javljaju odbljesci, pa je i sam poprimao karakteristiku isijavanja svjetla. Tendenciju unošenja elementa svjetlosti u površinu skulpture Bakić će posebice razviti u ciklusu "Svjetlosni oblici" koji nastaje od 1963. do 1970. godine, za koji likovni kritičar Ivica Župan navodi da je, posebice zbog optičke interakcije materijala s prostorom, Bakić potvrdio svoje odmicanje od tradicionalne paradigme kiparstva u državi te sudjelovao u njegovu dovodenju na europsku razinu (slika 16.).¹³⁴ Skulpture se sastoje od metalnih konkavnih i konveksnih krugova sjajne površine koji su različitih veličina i dodiruju se pod različitim kutovima u prostoru, a ponavljajući jedan element s varijacijama pružaju mogućnost stvaranja gotovo bezbrojnih kompozicija.¹³⁵ Svjetlosni oblici nisu samostalna skulptura, već ovise o okolini u kojem se nalaze, koju ne samo da mijenjaju, nego je i okolica dio skulpture budući da ju mijenja reflektirajući se u sjajnoj površini.¹³⁶ Također, Bakić su nju donosi kinetički element, čije je istraživanje tada aktualno u europskim modernističkim strujanjima. Iako se sam volumen ne pokreće već je efekt optički, odraz na skulpturama stalno se "kreće" promjenom intenziteta svjetla, okoliša ili interakcijom promatrača sa skulpturom.¹³⁷

Sedamdesetih je godina Bakić bio već ugledan i afirmiran kipar, prema Maroeviću, zbog uspjeha na inozemnoj sceni i prihvaćanja unutar Jugoslavije koja je prolazila proces liberalizacije, uslijed koje je sorealistički estetizam, to jest "ublaženi modernizam", prihvaćen kao "službeni stil države".¹³⁸ U ovom desetljeću intenzivno se bavio oblikovanjem Spomenika ustanku naroda Banije i Korduna, uz projekte poput Spomen obilježja u Kragujevcu. Maroević primjećuje pad kvalitete i zamor koji umjetnik osjeća u posljednjim godinama rada.¹³⁹

¹³³ Šimat Banov, *Hrvatsko kiparstvo od 1950. do danas*, 683.

¹³⁴ Župan, "Svjetlosni oblici Vojina Bakića", 209.

¹³⁵ Isto, 209-210.

¹³⁶ Isto, 209.

¹³⁷ Isto, 210.

¹³⁸ Maroević, *Vojin Bakić*, 14.

¹³⁹ Isto, 15.

4. BERISLAV ŠERBETIĆ

Uz Vojina Bakića, autor i glavni projektant spomenika na Petrovoj gori je arhitekt Berislav Šerbetić.

U prvoj fazi rada, tijekom školovanja i početku rada u Ostrogovićevom arhitektonskom birou, pa i u Richterovom, Šerbetić je djelovao u modernističkim strujanjima koja su tada još bila aktualna na hrvatskoj sceni i koja je slijedila Zagrebačka škola, s načelima poput funkcionalnosti, stroge redukcije i uklanjanja svakog dekora. Ipak, bio je dio generacije koja se odmicala od tog naslijeđa "obvezujućih pravila", te je počela "rastakati modernu" i konačno otvorila put elementima postmodernizma.¹⁴⁰ Nakon rata, nasuprot internacionalnom modernizmu, u kojem se kreće od idealne forme, od zadanog internacionalnog koda, javlja se težnja za regionalizmom, poštovanjem odlika određenog geografskog područja i kreće se od konkretnog lokaliteta predviđenog za gradnju ili se forma prilagođava povijesti tog kraja.¹⁴¹ Šerbetićev prijelaz od prvog ka posljednjemu vidi se usporedivši primjerice nebodere Rakete i spomen-dom u Kumrovcu.

Često u suradnji s drugim arhitektima, Šerbetić je projektirao prostore u Zagrebu, kojemu je time izmijenio vizuru. Izvedena djela uključuju urbanističke projekte (Trg bana Josipa Jelačića, Zagreb, tada Trg Republike, 1979. – 1987.), stambenu arhitekturu (neboderi "Rakete" u Zagrebu pod utjecajem Le Corbusierove Kuće zajedničkog stanovanja u Marseillesu) i javnu profanu arhitekturu (poslovno-sportski centar Cibona, Zagreb, 1987.).

4.1. Memorijalna arhitektura

Šerbetić je bio koautor i memorijalnog arhitektonskog objekta, to jest Spomen-doma Kumrovec, kao i skulpturalno-arhitektonskog spomenika na Petrovoj gori.

¹⁴⁰ Arhitekt Berislav Šerbetić (Busovača, 02.06.1935. – Zagreb, 17.08.2017.). Diplomirao je 1959. na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu u klasi Alfreda Albinija. Djelovao je u sklopu Arhitektonskog biroa Ostrogović već od 1960., u kojem je nastavio raditi i kada je pretvoren u Arhitektonski biro Centar 51 prešavši pod vodstvo Vjenceslava Richtera. Od 1965. do 1967. bio je u redakciji časopisa Arhitektura, zatim predsjednik Društva arhitekata Zagreba od 1973. do 1977. Iste godine zapošljava ga Zavod za arhitekturu Arhitektonskoga fakulteta u Zagrebu kao samostalnog projektanta. Počeo je predavati na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu od 1993., gdje je tri godine kasnije postao izvanredni profesor. Godine 2016., pri kraju života, postao je dobitnik nagrade Viktor Kovačić za životno djelo. (Knežević, "Samozatajni genij arhitekture; In Memoriam Berislav Šerbetić, dipl. ing. arh.")

¹⁴¹ Juras, "Od regionalnoga do univerzalnoga i natrag", 202-203.

Spomen-dom boraca NOB-a i omladine Jugoslavije u Kumrovcu, rodnom mjestu Josipa Broza Tita, projektirao je s Ivanom Filipčićem (slika 18.). Njihov prijedlog je na državnom natječaju, raspisanom 1972., osvojio prvu nagradu, te je dovršen 1974. godine. Za projekt im je dodijeljeno nekoliko nagrada: Republička nagrada "Borbe", Godišnja nagrada "Vladimir Nazor", Nagrada Grada Zagreba i „Orden zasluga za narod sa srebrnom zvijezdom”.¹⁴² Šerbetić i Filipčić također su uredili interijer.¹⁴³

Za razliku od dotadašnje paradigme arhitekture internacionalnog stila, ovaj spomen-dom ne dominira krajolikom, već se uklapa u njega krovovima koji volumenom imitiraju oblik brežuljka, forme njegovog eksterijera ne ističu se, već se podređuju okolišu i poštuju ga.¹⁴⁴ Šerbetić i Filipčić ovdje su koristili elemente kritičkog regionalizma, prilagođavajući se brežuljkastom reljefu u kojega je kompleks smješten, te povijesnom ambijentu poštujući neke značajke tradicionalne lokalne arhitekture.¹⁴⁵ Korišteni su, između ostaloga, tradicionalni materijali poput drveta u većoj mjeri u oblikovanju interijera. Spomen dom sastoji se od više prostora povezanih središnjim trgom za okupljanje a kojega se pruža pogled na okolni pejzaž, a vanjski prostori trga prožimaju se s unutrašnjima u zbog terasa, galerija i ulaza u dvorane na trgu.¹⁴⁶ Ovo je djelo zato zaokret od moderne u kojoj je radio tijekom rane faze, prema Snješki Knežević, ono je "na samom pragu postmoderne".¹⁴⁷ Kompleks je danas zbog promijenjenog društveno-političkog okvira izgubio svoju funkciju, ali je pod određenim nadzorom i održava se.¹⁴⁸

¹⁴² Šmit, "In Memoriam, Prof. Berislav Šerbetić (1935.-2017.)", 405.;

Knežević, "Samozatajni genij arhitekture; In Memoriam Berislav Šerbetić, dipl. ing. arh."

¹⁴³ Šerbetić, "Spomen-dom boraca narodnooslobodilačkog rata i omladine Jugoslavije u Kumrovcu", 84.

¹⁴⁴ Sarić, "Točka na A - suvremena hrvatska arhitektura", 12/12.

¹⁴⁵ Knežević, "Samozatajni genij arhitekture; In Memoriam Berislav Šerbetić, dipl. ing. arh."

¹⁴⁶ "Nagrade Vladimir Nazor za 1974.", 273.

¹⁴⁷ Knežević, "Samozatajni genij arhitekture; In Memoriam Berislav Šerbetić, dipl. ing. arh."

¹⁴⁸ Sarić, "Točka na A - suvremena hrvatska arhitektura", 12/12.

5. UREĐENJE VRHA MALI PETROVAC I OKOLICE

5.1. Zaštita spomenika na prostoru Petrove gore

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, Petrovac je ostao zapamćen kao mjesto velike ratne aktivnosti koji je pridonio uspjehu NOB-a i stradanja koje se težilo komemorirati. Javlja se i ideja gradnje spomenika na tom vrhu, no zbog nedostatka financija postavljen je 1946. samo simboličan kamen temeljac koji će čekati bolje uvjete za gradnju u budućnosti.¹⁴⁹ Postavio ga je Ivan Ribar, predsjednik Predsjedništva Narodne skupštine Jugoslavije dok još nije bilo ni financijskih sredstava niti planova o izgledu spomenika.¹⁵⁰ Uz to se počinju graditi i druga spomen-obilježja na gori i u njezinoj okolici a takvi su se, zajedno sa mnoštvom postojeće i nove kulturno-povijene baštine nastale tijekom rata poput bolnica, zemunica, tiskara, mjesta konferencija i bitki, težile zaštititi. Institucionalna zaštita ovog područja i njegovih spomenika kulture, specifično onih vezanih uz NOB, postala je moguća tek od kraja 1950-ih godina, kada je u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu nastao odjel za spomenike narodne revolucije sa zadatkom sustavnog evidentiranja, a za zaštitu područja Petrove gore bio je značajan konzervator Rastko Schwalba.¹⁵¹ Radilo se na istraživanju povijesnih događaja, identificiranju, dokumentiranju i konzervaciji postojećih spomen-obilježja kojih je ondje bilo mnogo, no takva vrsta zaštite bila je pasivna jer se fokusirala na pojedinačne lokalitete, a ne i njihovu okolinu, navodi Boro Pavlović, likovni i književni kritičar.¹⁵² Tada se postavilo pitanje trebaju li se konzervatori nastaviti baviti zasebnim lokalitetima ili zaštititi cijelo područje gore, to jest prijeći na aktivnu zaštitu.

5.2. Prva obnova i prezentacija bolnice

Barake iz kompleksa Centralne bolnice, koji od 1945. više nije bio u izvornoj funkciji, lokalni su stanovnici nakon rata prenijeli u svoja sela gdje su korištene za stanovanje.¹⁵³ Time su bili dislocirani i kompleks je ostao bez određenih dijelova, ali sama upotreba objekata očuvala ih je i spriječila njihovo propadanje zbog neodržavanja, djelovanja klimatskih uvjeta ili nametnika. Odjel za spomenike revolucije zaštitio je i obnovio kompleks pronalaženjem i vraćanjem baraka in situ u izvorne prostorne odnose. Objekti i zemunice uređeni su metodom adaptacije, ali su se poštovali tradicionalni i ambijentalni načini gradnje te su prezentirani za

¹⁴⁹ Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", 386.

¹⁵⁰ Niebyl, "Petrova gora".

¹⁵¹ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

¹⁵² Pavlović, "Memorijalni park Narodno-oslobodilačke borbe Petrova gora", 25.

¹⁵³ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

posjetitelje.¹⁵⁴ Uređivanje bolnice završeno je 1964. godine. U skladu s tadašnjom praksom postavljanja spomen-obilježja na komemorativnim mjestima,¹⁵⁵ godine 1961. u blizini bolnice postavljen je manji spomenik obložen granitnim kockama čiji oblik asocira na grobnicu, s brončanim reljefom koji danas više nije in situ i natpisom "IDI DOMU, KAŽI RODU DA SAM PAO ZA SLOBODU".¹⁵⁶ Za koncept spomenika bili su zaduženi Stevan Luketić i Jure Kaštelan (slika 19.).¹⁵⁷

5.3. Stvaranje i obilježja spomen-područja

Šezdesetih godina, prepoznaje se potreba da se lokaliteti i arhitektonski objekti oko vrhova Petrove gore tretiraju kao cjelina. Budući da su tijekom rata bili povezani u funkcionalnu mrežu, zasebnom prezentacijom i interpretacijom svakog objekta zanemario bi se dio konteksta u kojem su djelovali.¹⁵⁸ Primjerice, Centralna bolnica čini cjelinu s bolnicama kojima je nadređena, a ovisila je o dopremi hrane iz okolnih mjesta pa je na taj način povezana i s materijalnom baštinom u okolici poput mlina.

Djelovanje u smjeru aktivne zaštite cijelog tog područja krenulo je kada je ona prešla na lokalnu razinu: 1961. godine, općinske skupštine Vojnića i Vrginmosta uspostavile su instituciju pod nazivom "Uprava za spomen-objekte Petrova gora".¹⁵⁹ Dvije godine kasnije, Konzervatorski zavod u Zagrebu izdaje Rješenje kojim daje naslov spomenika kulture najvišem dijelu Petrove gore između mjesta: Vojnić – Krstinja – Crni Potok – Perna – Vrginmost (slika 20, 21.).¹⁶⁰ Velik dio lokaliteta vezanih uz NOB koja se nalaze na Petrovoj gori koncentriran je unutar tih granica, a ovim Rješenjem se na navedenom području popisao 71 lokalitet koji se imao upisati u registar nepokretnih spomenika kotara Karlovac.¹⁶¹ Zaštita je obuhvatila i brojna druga mjesta vezana uz ratne događaje, kako stradanja ili vojne pobjede, tako i organizacije vojnih ili političkih struktura, objekata koji su u tome bili značajni, kao i lokacijama gdje su podignuta spomen-obilježja. O zaštiti se vodilo računa ne samo s aspekta kulture i povijesti baštine, već i prirodnih vrijednosti. Godine 1969. Skupština Općine

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Wenzler, "Spomen područja u SR Hrvatskoj", 19.

¹⁵⁶ Stih iz narodne pjesme "Na Kordunu grob do groba".

¹⁵⁷ Mataušić, Horvatinčić, "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori".

¹⁵⁸ Isto.

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Isto.

Vrginmost proglasila je područje u duljini 24 kilometra memorijalnim prirodnim spomenikom i rezervatom prirodnih predjela. (slika 22.).¹⁶²

Tada se moglo prijeći na idući korak, izradu dokumentacije za cjelovitu prezentaciju zaštićenog područja. Godine 1965. u Zavodu za urbanizam Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu upotrijebljena je relativno nova kategorija zaštite za uređenje dijela Petrove gore između prethodno navedenih naselja, a to je memorijalno ili spomen-područje. Petrova gora je time postala prvo spomen-područje na teritoriju Hrvatske.¹⁶³

Prva spomen područja bila su uglavnom vezana uz NOB, a obuhvaćaju nekoliko vrsta lokaliteta spomeničkog značenja: mjesta ključnih vojnih događaja i aktivnosti, ali i ona koja su vezana uz pomoćne aktivnosti kojima je stanovništvo podupiralo vojsku tijekom velikog dijela rata, mjesta stradanja i groblja.¹⁶⁴ Na prostoru Petrove gore prisutno je sve navedeno. Ova nova vrsta institucionalno zaštićenog prostora slična je tada već postojećim nacionalnim parkovima i prirodnim rezervatima po tome što povezuje utilitarnu, turističku ili edukativnu funkciju, kao i zaštitu. Iako su često u krajolicima prepoznatih prirodnih vrijednosti u izoliranim područjima i gustim šumama zbog prirode partizanskog ratovanja, ne štite isključivo prirodne, već i kulturne vrijednosti ili krajolike u kojima su se odvijali povijesno važni događaji.¹⁶⁵ Za razliku od spomen-parkova u kojima su sadržaji koncentrirani na manjem prostoru vezanom uz naselje, u jednom spomen-području memorijalna obilježja su raštrkana po terenu, zbog čega se ono fokusira na zaštitu područja kao cjeline, a ne spomenika kao izoliranih točaka u prostoru. Turistički, nedostatak je međusobna udaljenost lokaliteta zbog koje je prostornu organizaciju teže prilagoditi posjetiteljima i troši se više vremena za obilaženje. Također je teže dočarati posjetiteljima mjesta povijesnih događaja na kojima nisu ostali vidljivi tragovi, a mjesta stradanja i groblja problematična su za prilagodbu posjetiteljima jer traže dovoljno prostora za velik broj ljudi prilikom komemoracija. U spomen područjima težilo se razvoju turizma, kao i očuvanju postojećih gospodarskih djelatnosti kojima se bave lokalni stanovnici.¹⁶⁶ Danas su u Republici Hrvatskoj neka od spomen-područja mjesta stradanja iz Drugog svjetskog rata poput Jasenovca ili Domovinskog rata poput Barutane.

¹⁶² "Rješenje o proglašenju dijela Petrove gore memorijalnim prirodnim spomenikom i rezervatom prirodnih predjela", (dokument iz privatne arhive).

¹⁶³ Pavlović, "Memorijalni park Narodno-oslobodilačke borbe Petrova gora", 24.

¹⁶⁴ Wenzler, "Spomen područja u SR Hrvatskoj", 19.

¹⁶⁵ Pavlović, "Memorijalni park Narodno-oslobodilačke borbe Petrova gora", 25.

¹⁶⁶ Wenzler, "Spomen područja u SR Hrvatskoj", 19.

5.4. Generalni plan memorijalnog područja

Kada su ispunjeni uvjeti zaštite pojedinih lokaliteta i područje je proglašeno spomenikom kulture, trebalo ga je urediti za korištenje, a pritom je nastala potreba za izgradnjom objekta koji bi objedinio i upotpunio sve te sadržaje.¹⁶⁷ Da bi se to ostvarilo, stvorena je uređajna osnova. Ante Marinović-Uzelac iz Zavoda za urbanizam Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu 1969. je uz suradnike stvorio generalni plan uređenja Memorijalnog područja kao cjeline koja obuhvaća prirodne, povijesne i kulturne vrijednosti. (slika 20.).¹⁶⁸ Nakon toga se moglo intenzivnije nastaviti arheološka i arhivska istraživanja te revitalizirati spomenike i uključiti ih u život lokalne zajednice.¹⁶⁹ Također, sljedeće godine "Uprava za spomen objekte Petrova gora" koja je upravljala spomen-područjem dobiva novi naziv: Memorijalni park Petrova gora".¹⁷⁰

Kao što se može vidjeti na nacrtu plana, predvidio je organizaciju prostorne cjeline prilagođene posjetiteljima, turističke destinacije s naglaskom na komemorativnu funkciju. Što se tiče povijesnih spomenika, osim onih revolucionarne tematike kojih ima najviše, na planu je označena i nepokretnu baštinu starije povijesti: pavlinski samostan, Kraljev grob, srednjovjekovne i ranonovovjekovne utvrde. Za razvoj turističke dimenzije, u plan su integrirani postojeći motel na lokalitetu Muljava iz 1964., koji je svojim nazivom prema datumu proboja, "14 maj", ukazivao na memorijalnu funkciju područja, te je predviđeno mnogo novih objekata: restorana, gostionica, planinarskih domova, autokampove. Orijentiranost na veliki porast turizma zbog spomen-područja potvrđuju sindikalno odmaralište i vikend naselja koja se nalaze, s opskrbnim centrom u Vrginmostu. Sagrađeni su administrativni objekti: uprava spomen-područja, centralna informativna služba, informativni centar i štab vodiča. Sadržaji su raspoređeni u manjim grupama oko pojedinih lokaliteta, kao i u gradovima. Primjerice, oko gradine Perna, gdje je bilo i sjedište CK KPH, zamišljeni su bazen i ugostiteljski objekt. Dio ugostiteljskih objekata projektiran je i duž planinarskih putova. O očekivanom broju posjetitelja govori i činjenica da je u projektu zacrtano nekoliko parkirališta raspoređenih po terenu, a prometna infrastruktura je uključivala mrežu cesta i pješačkih staza radi kojih posjetitelji, osim komemorativnog i povijesnog aspekta, dobivaju i rekreaciju u prirodi. Ostatak terena prekrivaju šuma i mreža vodenih površina, a u središtu

¹⁶⁷ Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", 387.

¹⁶⁸ Pavlović, "Memorijalni park Narodno-oslobodilačke borbe Petrova gora", 24

¹⁶⁹ Isto, 27.

¹⁷⁰ Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", 388.

područja zacrtani su rezervati ukupne površine oko 2666 ha, lovački rezervat prema jugu i park-šuma na sjevernoj granici. Ukupna površina spomen-parka je 17 770 ha.¹⁷¹

Plan je predvidio i povezivanje s periferijom i turističkim sadržajima koji se ondje nalaze radi poticanja ekonomskog razvoja kraja, kao i putem zaštite tamošnje kulturno-povijesne baštine.¹⁷² U obližnjem Topuskom, gdje se nalaze toplice s lječilištem, aktivan je zdravstveni turizam, a u Vojniću i Topuskom su smješteni hoteli. Zastupljeno je više vrsta turizma što pogoduje ekonomskom razvoju. Uređajna osnova vodi računa i o djelatnostima kojima bi se ostvarila ekonomska korist i spomen-područje moglo održivo i trajno financirati, a u tu svrhu potiče razvoj prometne infrastrukture okolnih mjesta koji bi podržao ekonomski razvoj. Prirodni resurs kojim obiluje područje je šuma, stoga je gospodarenje šumom prepoznato kao važna djelatnost.¹⁷³

Arhitekt i urbanist Fedor Wenzler napominje da, iako postoji potreba za boljom povezanošću, prometnice mogu naštetiti ne samo vizuri, već i autentičnosti ovog izoliranog i teško pristupačnog područja koje je utjecalo na ishod bitaka, kretanje obje vojske i zadavalo im poteškoće.¹⁷⁴ Da bi se posjetiteljima dočarao izvorni karakter ovog krajolika i element probijanja kroz gustu šumu, za novu cestu planirano je naglasiti teškoće pristupa cijelom spomen-području ili barem određenim objektima unutar njega.

5.5. Natječaj za spomenik

Savez arhitekata Hrvatske, Savez urbanističkih društava Hrvatske i Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske objavili su 1970. godine "otvoreni, anonimni državni natječaj"¹⁷⁵ za spomenik koji bi bio sinteza skulpture i arhitekture s muzejom revolucije, vidikovcem na vrhu s kojeg se vidi cijelo spomen-područje, knjižnicom, galerijom, kongresnom dvoranom i dizalom.¹⁷⁶ Predviđeno je da se spomenik izdigne iznad šume koja ga okružuje.¹⁷⁷ Element vidikovca čest je element arhitektonskih spomenika koji se time referiraju na tradicionalnu lokalnu gradnju,¹⁷⁸ kao na primjer na čardake u slučaju Petrove gore. Na natječaj, koji je

¹⁷¹ Pavlović, "Memorijalni park Narodno-oslobodilačke borbe Petrova gora", 25.

¹⁷² Isto, 25.

¹⁷³ Isto, 26.

¹⁷⁴ Wenzler, "Spomen područja u SR Hrvatskoj", 20.

¹⁷⁵ Horvatinčić, "Between Creativity and Pragmatism: A Structural Analysis and Quantitative Survey of Federal Competitions for Yugoslav Monuments and Memorial Complexes (1955–1980)", 140.

¹⁷⁶ Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", 388.

¹⁷⁷ Niebyl, Petrova gora".

¹⁷⁸ Horvatinčić, "Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije", 220.

trajao do iduće godine, stiglo je 17 radova koje je vrednovao ocjenjivački sud sastavljen od arhitekata poput Josipa Seissela i Ante Marinovića-Uzelca, kipara Vanje Radauša i Belizara Bahorića, povjesničarke umjetnosti Horvat-Pintarić, ali i liječnika Save Zlatića, jednog od osnivača bolničkog kompleksa na gori, generala-potpukovnika Rade Bulata koji je bio predsjednik odbora i drugih. Prvu nagradu osvojio je arhitekt Igor Toš u suradnji sa studentom Tumutom Cevegđavom, drugo mjesto Vojin Bakić, a treće je dobio rad koji je nastao suradnjom kipara Stevana Luketića i arhitekta Ivana Vitića, odnosno djelo ateljea Vitić-Luketić (slike 23.-25.).¹⁷⁹ Tošovu arhitekturu činila je raščlanjena struktura dviju ploha koje se spiralno uzdižu šireći se prema vrhu i usmjeravajući kretanje u tom smjeru. Zbog te dinamičnosti koja "je istaknuta u cjelini spomenika, i lomovima ploha plašta i njihovim presjecima u prostornoj projekciji, a jednako tako i pokrenutim konturama u svim smjerovima i svim razinama", Tošov rad opisan je u Izvještaju Ocjenjivačkog suda u časopisu Čovjek i prostor kao "nov plastičko-prostorni izraz" u domaćim arhitektonskim i spomeničkim radovima.¹⁸⁰ Također, opisan je način otkrivanja spomenika sukladno spomenutom načelu o kojem je pisao Bogdanović, te bi se prilikom približavanja cestom vidio djelomično, a zatim bi ga zakrila šuma, dok se ne bi odjednom u cijelosti otkrio.¹⁸¹ Razlomljen, a kontinuiran uzlazni put simbolizirao je borbu koja nikad nije gotova i vjeru u život.¹⁸² S druge strane, za Bakićevo su rješenje neki od sudionika naveli da je mnogo slabije od njegovih dotadašnjih kvalitetnih radova. Luketić, njegov nekadašnji bliski suradnik, istaknuo je da "nije ličilo njegovom, nije bilo prepoznatljivo" u usporedbi s njegovim opusom.¹⁸³ Taj drugonagrađeni rad sastojao se od betonskih vertikalnih elemenata unutar kojih je bilo sferično tijelo s dvije etaže za muzej i vidikovac. Kugla bi bila načinjena od metala i stakla koje izvana daje odraz ogledala te bi činila sjajni detalj u betonskoj strukturi mat površine.¹⁸⁴ U oba prijedloga važnu je ulogu trebalo imati osvjetljenje za isticanje obrisa spomenika.¹⁸⁵ Ipak, prema Dragičević, postojali su problemi s mogućnosti realizacije pobjedničkog rješenja koje je Toš naknadno izmjenjivao zbog dodatnih sadržaja koje je u spomeniku zatražio investitor, Odbor za izgradnju spomenika na Petrovoj gori, čime bi se promijenio izgled,¹⁸⁶ dok Niebyl navodi da

¹⁷⁹ Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", 389.

¹⁸⁰ "Izvještaj Ocjenjivačkog suda. Natječaj za izradu idejnog rješenja spomenika na Petrovcu u Petrovoj gori", 16-17.

¹⁸¹ Isto, 16.

¹⁸² Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", 390.

¹⁸³ Matić, *Vojin Bakić, moj prijatelj*, 128.

¹⁸⁴ "Izvještaj Ocjenjivačkog suda Natječaj za izradu idejnog rješenja spomenika na Petrovcu u Petrovoj gori", 17.

¹⁸⁵ Isto, 16-17.

¹⁸⁶ Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", 394.

bi izvedba bila preskupa.¹⁸⁷ Tri godine nakon završetka prvoga, raspisan je dodatni natječaj isključivo za autore prva tri pobjednička mjesta 1974. godine.¹⁸⁸ Igor Toš odbio je sudjelovati, a žiri je 1975. na koncu izabrao novi Bakićev projekt koji je potpuno drugačije koncipiran od prethodnoga,¹⁸⁹ s horizontalnim razvijenim plohama koje podsjećaju na zastavu koju "razvija vjetar sudbine" i simbolizira povijesne događaje koji su se ondje odvijali (slika 26.).¹⁹⁰

Kao što je već spomenuto, spomenik je trebao biti arhitektura s utilitarnim sadržajima. Kako bi ga bilo moguće izgraditi, veliku ulogu imala je suradnja s arhitektima koji su sudjelovali u projektu za natječaj razrađivši ga kao arhitekturu, a to su bili Aleksandar Dragomanović, Lenko Pleština, Božidar Šneler i Bakićev sin Zoran.¹⁹¹ Uloga arhitekta bila je "kreativna interpretacija kipareve ideje, unapređujući sam njegov koncept" kako bi se plašt i unutrašnjost zadane forme pretvorili u funkcionalni prostor, kao i osmisliti cjelokupni interijer.¹⁹² O odnosu rada kipara i arhitekta na ovom spomeniku, povjesničar umjetnosti Tonko Maroević napisao je da će projekt zapravo "stvaralački prerasti" Bakića kao kipara, "pretvorivši se primarno u arhitektonski zadatak i topografski orijentir".¹⁹³ Konačni projekt razradio je arhitekt Berislav Šerbetić kao odgovorni projektant.¹⁹⁴ Iako je konstrukcija kostura trebala biti izgrađena od betona, u dogovoru s Bakićem zamijenio ga je za nehrđajući čelik, koji je bio jednake cijene, mnogo povoljniji za statiku, a bolje odgovarao Bakićevoj ideji.¹⁹⁵

5.6. Projekt i izvedeno stanje spomenika

5.6.1. Plašt spomenika

Tijelo spomenika projektirano je u obliku apstraktne skulpture, odnosno građevine, a sastoji se, od visokog dijela, dva krila i podruma (slika 27.). Sukladno činjenici da ga je osmislio kipar, plašt ove građevine ima skulpturalne karakteristike u kojima se mogu jasno prepoznati prepoznatljive formalne značajke Bakićevog opusa. Tendencije koje je nastavio u ovom spomeniku, a obilježile su njegovo stvaralaštvo (kao u ciklusima Razvijene površine, Svjetlosni oblici...), su svjetlosna istraživanja sjajne, uglačane metalne površine u skulpturi i

¹⁸⁷ Matić, *Vojin Bakić, moj prijatelj*, 128;

Niebyl. "Petrova gora".

¹⁸⁸ "Spomenik Revoluciji na Petrovoj gori", 6.

¹⁸⁹ Niebyl. "Petrova gora".

¹⁹⁰ Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji" 396.

¹⁹¹ "Spomenik Revoluciji na Petrovoj gori", 5.

¹⁹² Isto, 4.

¹⁹³ Maroević, *Vojin Bakić*, 14.

¹⁹⁴ HR-DAKA-376, SO Vrginmost, kut. 690, TEMPO, Podaci o projektu.

¹⁹⁵ "Spomenik Revoluciji na Petrovoj gori", 6.

plošno istanjen volumen s ispupčenjima i udubljenjima koji rezultiraju izmjenom blagog ulaženja prostora u volumen i izlaženja volumena u prostor. U slučaju spomenika na Petrovoj gori, ta delikatna interakcija se odvija u katovima. Budući da je Bakić bio kipar, spomenik je tretirao kao skulpturu, čiji je plašt trebao biti vidljiv i iznutra i izvana.¹⁹⁶

Za razliku od ciklusa s prošupljenim i plošno istanjenim volumenom, volumen vertikalnog dijela ovog spomenika zatvoreniji je, što je bila odlika Bakićevih kamenih skulptura u ranijoj fazi (slika 15.). Element u kojem se skulptura donekle približava tradicionalnim elementima arhitekture je raščlamba visokog dijela podjelom na četiri "kata" koji raščlanjuju ne samo vizualno, linijom, nego i fizički jer su različitih dimenzija i preklapaju se. Ne odgovaraju u potpunosti stvarnoj, unutrašnjoj elevaciji, već se radi o poslaganim prizmama od kojih je svaka različite veličine i jedinstvenog organskog, valovitog oblika, a u jednoj se nalazi i po više katova. Gornje "prizme" su šire, izuzev one zadnje na kojoj se nalazi vidikovac, a donje su uže i radi toga tijelo spomenika nalikuje obrnutoj piramidi ili stošcu. Krila koja se šire iz osi stožastog tijela rastvaraju plašt, ali i dodaju vizualnu težinu njegovom donjem dijelu. Iako se na fasadi do određene mjere nazire podjela na katove, ona je zatvorena površina obložena čeličnim pločama koja kontinuiraju cijelom širinom građevine. Fasada nije raščlanjena nikakvim prozorskim otvorima, osim ulaznim vratima koja su dimenzijama i dizajnom izdaleka nezamjetljiva u odnosu na cijeli volumen. Gledajući tako postavljene odnose elemenata, može se zamijetiti ravnoteža vertikalnog i horizontalnog. Naznačena "elevacija" i krila koja se pružaju u širinu čine protutežu vertikalno postavljenim pločama oplata i visini spomenika od 3 metara (provjeri), koju dodatno neutralizira proširivanje "katova" prema vrhu. Spomenik je simetričan s obzirom na vertikalnu os, ali ne zrcalno.

U formi se sjedinjuju geometrija i organskost koja se najbolje vidi na tlocrtima pojedinih razina (slike 29.-37..) i čini je konkavno-konveksni plašt, dok je pročelje definirano jasnim i snažnim linijama podjele na razine, koje valovi dovode u ravnotežu. Oni također dinamiziraju statičnu formu, posebice stoga što se kretanjem oko spomenika stvaraju novi vizualni odnosi jer se katovi preklapaju.

5.6.2. Uloga svjetlosti

Na Bakićevom spomeniku svjetlost je posebno važan element forme. Ploče od nehrđajućeg čelika, kojima je plašt spomenika prekriven, dematerijaliziraju formu

¹⁹⁶ Dragičević, "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", 397.

građevine.¹⁹⁷ Metalne ploče reflektiraju svjetlost, ali i okolinu, a intenzitet odsjaja i kontrasta svjetla i sjene ovise o atmosferskim uvjetima i položaju sunca, to jest dobu dana. Zbog konkavno-konveksne površina nastala je igra svjetla i sjene s blagim prijelazima, koja se izmjenjivala s oštrim, kontrastnim sjenama u mjestima gdje gornja razina preklapa preko donje, istaknuta u prostor u odnosu na nižu razinu. Za oblačnog vremena, oplata spomenika bojom se gotovo stapa s nebom, jedino ostaju u nešto oštrijoj sjeni površine ispod isturenih katova. S druge strane, za vedrog i sunčanog vremena taj se kontrast pojačava, a konveksne površine dobivaju odsjaj koji je s obzirom na veličinu građevine nametljivo privlačio pažnju. U razgovoru s ljudima koji su spomenik prvi puta posjetili nedugo nakon otkrivanja, dok je oplata još bila neoštećena, doznaje se potvrđuje da je svjetlost jedan od elemenata spomenika koji je posjetiteljima zaokupio pažnju i jasno ostao u sjećanju – oplata koja blješti na suncu (slike 38. – 40.),¹⁹⁸ bilo u sredini dana ili pred zalazak, kada je spomenik poprimao zlatnu boju i tako dominirao krajolikom postajući lako uočljiv čak i iz okolnih mjesta, kada je poprimio izgled svjetionika.¹⁹⁹

Noću je sličan dojam osiguravala rasvjeta koju u konzultaciji s projektantom spomenika osmišljava i izvodi Rasvjetaprojekt. Na cesti koja vodi do spomenika, trgu i parkiralištima postavljeni su kandelabri visoki tri metra, a uz prilazni put niska rasvjetna tijela s ozvučenjem koja su pružala difuznu svjetlost. Trg je, prema nacrtima, trebao biti jače osvijetljen reprezentativnim svjetiljkama s pet rasvjetnih kugli, dok su ostali imali po tri ili po jednu kuglu. Oko spomenika su se također postavili iluminacijski reflektori koji su ga noću osvjetljavali, zbog čega se stvarao poseban svjetlosni efekt. Omogućeno je da se vidi iz udaljenih naselja i noću, kada se posebno isticao. U elaboratu se navodi da zbog sjaja površine, rasvjeta može izazvati probleme ukoliko se postavi na krivo mjesto.²⁰⁰ Zbog tog razloga, kao i zbog zakrivljenog plašta spomenika koji uzrokuje da se pri premještanju reflektora može dobiti mnogo različitih odnosa svjetla i sjene, njihova pozicija nije unaprijed određena, već je predviđeno eksperimentiranje postavljanjem na različita mjesta kako bi se odredile pogodne točke. Reflektori su postavljeni u području predprostora, odnosno "amfiteatra", iza bijelih, popločenih klupa. Prema dokumentaciji, i za kosturnicu, koja se trebala nalaziti pokraj prilaznog puta, bilo je planirano osvjetljenje (slika 41.).²⁰¹

¹⁹⁷ Isto, 398.

¹⁹⁸ Usmena predaja, Petar Fabijanić (20.02.2023.), Dušan Babac (20.07.2022.).

¹⁹⁹ Niebyl, "Petrova gora".

²⁰⁰ HR-DAKA-376, SO Vrginmost, kut. 690, Rasvjetaprojekt – Zagreb, Tehnički opis, 4.

²⁰¹ Isto, 8.

Spomenik je, dakle, oblikovan kao skulptura tada već afirmiranog kipara, uz arhitektonsku funkciju. Projektiran je tako da je pomoćnim objektima i samim svojim sadržajem, dobro prilagođen funkciji unatoč zadatosti vanjskog oplošja. Tijelo spomenika je apstraktno, s eksterijerom bez simbola, pa formom ne ukazuje da se radi o ideološkoj namjeni, niti turističko-rekreativnoj, ali su one ostvarene projektiranjem prostorijske za različite sadržaje unutar spomenika i oko njega. Prvo je također postignuto organizacijom arhitektonskih elemenata na način koji ostavlja svečan dojam prilikom približavanja, kao i činjenicom da je skulptura monumentalna i na sunčevoj svjetlosti djeluje sjajno.

5.6.3. Postavljanje spomenika u prostor

Arhitekt Bogdan Bogdanović u tekstu "O postavljanju spomenika" zapaža da je važnost projektiranja odnosa spomenika s okolnim prostorom kao njegovim sastavnim dijelom, koji može poboljšati ili pogoršati kvalitetu koncepta spomenika kako ne bi bio samo "skulptura iznesena van" budući da je "dobar spomenik nešto mnogo složenije nego što je dobra skulptura".²⁰² Ovdje je posebice istaknuo važnost načina na koji se spomenik u prostoru otkriva gledatelju koji mu prilazi, jer "prvi utisak je veoma važan i o njemu zavisi, njime je predodređeno i mnogošta što će čovjek kasnije da doživi."²⁰³ I u ovom spomeniku korišten je taj princip kako bi se građevina još više istaknula, a važnu ulogu u važnu funkciju u oblikovanju vizualnih efekata pri približavanju ima postavljanje u šumoviti krajolik, na vrhu gore. Bogdanović navodi nekoliko načina otkrivanja, u Spomeniku na Petrovoj gori može se vidjeti kombinacija nekoliko njih.²⁰⁴ Prvi je centrično postavljanje gdje je objekt uvijek vidljiv i dominira prostorom, koji je ovdje samo djelomično korišten. Budući da se radi o građevini velikih dimenzija koja ima šest nadzemnih katova, vidljiv je čak i bez dolaska u njegovu blizinu, iz okolnih naselja koja okružuju Petrovu goru, te je postao njezino vizualno obilježje. Drugi je način postepeno otkrivanje ili u fazama. Prilikom dolaska na goru vijugavom cestom iz smjera lovačkog doma Muljava, spomenik je cijelim putem potpuno zakriven šumom i ne može se vidjeti do dolaska na određenu točku. Nakon vožnje uz brdo, na mjestu gdje se cesta spušta s lagane padine, spomenik postaje vidljiv iznad šume, no samo njegova gornja polovica (slika 42.). Treće je iznenadno otkrivanje cjeline i to tek kada se dođe u neposrednu blizinu. Na čistini vrha Petrovac nestaje šuma koja ometa pogled, osim nekoliko stabala u uređenom parku, te se ponovno ugleda spomenik, koji se odjednom otkrije iznad drveća u svojoj

²⁰² Bogdanović, *Mali urbanizam*, 35.

²⁰³ Isto, 38.

²⁰⁴ Više načina na koji spomenik može biti otkriven navedeno je u: Bogdanović, *Mali urbanizam*, 39-45.

monumentalnosti, što dodaje efekt dramatičnosti i iznenađenja, posebice za one koji ga prvi puta posjećuju.²⁰⁵ Ipak, manji dio je još uvijek zakriven radi pomoćnih objekata i činjenice da je teren na kojem se nalazi blago iznad razine oka (slika 43.), dok se ne dođe na prilaznu rampu, na sredini koje se spomenik postepeno otkriva do cijelosti, što je nerijetko prisutno i u apstraktnim spomenicima drugih autora poput Dušana Džamonje (Spomenik revolucije naroda Moslavine u Podgariću), Miodraga Živkovića (Bitka na Sutjesci, Tjentište). Građevina se uglavnom gleda frontalno. Iako postoji put za prolazak oko njega, uzak je i ne pruža dovoljno prostora da se izdaleka, u cjelini sagledaju forme koje se obilaskom mijenjaju. One se mogu pri obilasku sagledati gledajući prema gore, u segmentima, što s druge strane, može utisnuti dojam monumentalnosti spomenika.

5.6.3.1. Pristupni objekti

Objekt je imao tri funkcije, kao što je istaknuto u projektnoj dokumentaciji: trebao je služiti kao spomen obilježje, zgrada muzeja NOB-a i povijesti tog kraja i ujedno kao prostor za okupljanja u obliku komemoracija, manifestacija i sastanaka.²⁰⁶ U skladu s njegovom turističkom i memorijalnom funkcijom, spomenik je projektiran zajedno s pristupnim objektima koji pružaju sadržaje potrebne za održavanje i zadržavanje posjetitelja, a vizualno su podređeni krajoliku i spomeniku kako bi oni mogli dominirati, te ne narušavaju njegovu vizuru (slika 49.). Kao što je i naznačeno u situacijskom planu koji je priložen projektnoj dokumentaciji, građevina se sastoji od prijamnog trga (u arhivskoj dokumentaciji: prijemni trg), pristupnog puta i samog spomenika (slika 46.).²⁰⁷ U produžetku ceste kojom se dolazi, nalazi se prijamni trg okružen trima parkiralištima: po jedno za autobuse (10 parkirnih mjesta), za osobne automobile (20 mjesta) i za delegacije (5 mjesta).²⁰⁸ Kapacitet parkirališta govori o većem broju predviđenih posjeta grupa, pojedinaca i delegacija te o položaju koji je planiran da ga spomenik ima u kulturi sjećanja, kao i u turizmu. Hodajući prijamnim trgom, prvo na što posjetitelj nailazi prije susreta sa spomenikom su pomoćni objekti raspoređeni u dva krila koja flankiraju prilazni put spomeniku. Istočno krilo, koje je istureno na trg, sadržavalo je pult za informacije sa suvenirnicom, čekaonicu, restoran i sanitarne prostorije s garderobom. Zidovi prostorija su armiranobetonski i obloženi ciglom i kamenom oplatom, a ugostiteljski objekt bio je ostakljen (slika 45, 47.). U zapadnom su krilu bile servisne

²⁰⁵ Prema usmenoj predaji, posjetitelji su bili iznenađeni veličinom i sjajem spomenika kada su ga prvi put ugledali, Dušan Babac (20.07.2022.).

²⁰⁶ HR-DAKA-376 SO Vrginmost, kut. 690, TEMPO, Namjena objekta, 3.

²⁰⁷ HR-DAKA-376 SO Vrginmost, kut. 690, Situacija I.

²⁰⁸ HR-DAKA-376 Skupština Općine Vrginmost, kut. 690., TEMPO, Tehnički opis, 1.

prostorije (trafostanica, radionice, spremišta, prostorije za vodiče i vozače i stan domara), čime su fizički odvojeni prostori namijenjeni posjetiteljima od tehničkih sadržaja (slika 44.). Oba krila prilagođena su konfiguraciji terena na način da su sjevernom stranom ukopani u uzbrdicu na kojoj se nalazi spomenik, sjedinjujući se s njom (slika 48.). Prekrivena su travnatom površinom kao izolacijom²⁰⁹ i zbog toga su vidljiva jedino sprijeda, prije uspinjanja na prilazni put, dok su potpuno neprimjetna s ulaza u spomenik i vidikovca na vrhu jer se stapaju sa zelenilom okolnog parkovnog uređenja (slika 49, 50.).

Prilaženje spomeniku odvija se kao stupnjevanjem jer se, nakon napuštanja prijamnog trga, počinje uspinjati prilaznim putem popločenim pločama istarskog kanfanarskog kamena²¹⁰ do kosturnice kao sljedeće "postaje", što asocira na komemoracijski, gotovo hodočasnički element.²¹¹ Put je do te točke izveden kao stubište s rampom, a zatim se prilazni put sužava i nastavlja do spomenika kao ravna i popločana staza na čijem vrhu je nekoliko stuba. Nakon penjanja uz prilazni put i stube, u neposredni prostor spomenika dolazi se ušavši najprije u još jedan prostor poput trga koji je nastao zbog oblika spomenika, odnosno njegovih krila koja okružuju prostor ispred ulaza i svojim isturenim oblikom savijenim prema unutra tvore predprostor. Time je stvoren ritam pravocrtnog kretanja prilaznim putem isprekidanog prostorima za okupljanje (prijamni trg, kosturnica, predprostor spomenika) koji završava monumentalnim volumenom, spomenikom. Posjetitelj se nalazi u prostoru spomenika, okružen je njime i prije nego što je ušao u samu građevinu. Krila zajedno s predprostorom dodatno naglašavaju jedino mjesto ulaza i smjer kretanja vrlo jasno, kao što je tipično za javne, reprezentativne građevine,²¹² stvarajući novi prostor za okupljanje prije ulaska. Taj trg, koji nalikuje na amfiteatar²¹³, omeđen je popločenom klupom koja se pruža duž krila spomenika s obje strane, a mogla se koristiti za sjedenje i slušanje predavanja ili vodstva (slika 51.). Osim funkcijom okupljanja, na amfiteatar podsjeća i akustikom jer u tom prostoru zvuk glasno odjekuje, što je bilo povoljno primjerice za slušanje predavanja.

Iz dokumentacije su vidljive razlike u odnosu na današnje stanje. U jednoj točki-na prilaznom putu, koji se ne sužava već je ucrtan ujednačene širine, predviđeno je postavljanje

²⁰⁹ Usmena predaja: Čedomir Studen (23.06.2023.).

²¹⁰ Isto.

²¹¹ Uspinjanje stubama, rampom ili uzbrdicom do svetog mjesta čest je element u religijskoj umjetnosti. Susreće se primjerice u ziguratu, grčkom i etrurskom hramu, nekim crkvenim građevinama, lokacijama hodočašćenja poput špilje u Lourdesu, a težak uspon postaje sastavni dio križnih putova i referira se na Kristove muke pri nošenju križa-

²¹² Sličan koncept prostora nalazimo, primjerice, na trgu sv. Petra u Vatikanu, također ovalnog oblika i naglašava ulaz, pročelje crkve.

²¹³ Ili na atrij ispred ranokršćanskih crkava za okupljanje prije ulaska u interijer.

kosturnice u odvojen prostor sa zapadne strane,²¹⁴ no na polovici puta danas se nalazi proširenje u obliku kružnog platoa u čijem centru je spomen-ploča, kosturnica s natpisom "U TEMELJIMA OSVOJENE SLOBODE VRH PETROVE GORE"(slika 1.).

5.6.3.2. Pejzažno i parkovno uređenje

Vegetacija je posebno značajna za obilježavanje prostora povijesnih događaja koji su se u prirodi dogodili ili je ona imala važnu ulogu, kao i šuma pri operaciji Obruč. Načela uređenja takvih spomen-područja nalagala su da se izbjegavaju biljne sorte koje nisu autohtone tom području.²¹⁵ Prema tome, cilj uređenja nije da izgled i razmještaj vegetacije budu identični onome u povijesnom razdoblju koje se obilježava. Šuma se može prirodno širiti, a vegetacija saditi i na nešto izmijenjenim lokacijama od onih gdje su rasle tijekom rata, sve dok izgled vegetacije odražava izvorni.²¹⁶

Pri odabiru raslinja za uređenje, u projektu se naglašava da se vodilo računa o autohtonom karakteru i uklopljenosti u ostatak krajolika, a s druge strane je ono estetski preoblikovalo krajolik. Određene sorte biljaka odabrane su kako bi istaknule površinu spomenika, a prijamne prostorije su pokrivene travom i grmljem čime se stapaju s okolnim krajolikom, ali i ističu prijamni put. Visoko grmlje trebalo je sakriti servisnu cestu. Hrastovi, koji su ondje već prije rasli (slika 50.)²¹⁷ služe kao vertikalni, a drvored crvenolisnih javora i bukvi kao koloristički akcent. Glog ima dvostruku funkciju: tijekom godine se uklapa u lokalnu vegetaciju, a u proljeće je izražajan u cvatu.²¹⁸

5.6.4. Interijer

Kretanje uzbrdo, započeto prilaznim putem, nastavlja se i u interijeru prema vrhu gdje se izlazi na vidikovac. Sama zgrada spomenika sastoji se od "visokog dijela" u šest etaža i od podzemnih prostorija u dvije etaže. Prostor je jedinstven i povezuje ga stubište koje se spiralno uzdiže²¹⁹ od prizemlja do vrha oko praznog prostora u sredini te je kretanje njima

²¹⁴ HR-DAKA-376, SO Vrginmost, kut. 690, Situacija 1.

²¹⁵ Wenzler, "Spomen područja u SR Hrvatskoj", 20.

²¹⁶ Isto, 20.

²¹⁷ Usmena predaja, Čedomir Studen (23.06.2023.).

²¹⁸ HR-DAKA-376, SO Vrginmost, kut. 690, Pejzažno parkovno uređenje, 5.

²¹⁹ Takva se tipologija stubišta može pronaći primjerice u renesansnoj arhitekturi (Vatikanski muzeji, Donato Bramante, 1505.), kao i u modernoj umjetnosti iz koje je Šerbetić mogao crpiti inspiraciju. Plašt muzeja Guggenheim u New Yorku (Frank Lloyd Wright, 1943.) ima isti oblik lijevka ili obrnutog stošca, kao galeriju koja se sastoji od rampe koja se spiralno spušta od vrha građevine. Spomenik se može usporediti i s Guggenheimovim muzejom u Bilbau (Frank Gehry, 1997.). razvijenim i sjajnim, metalnim plaštem (*Vojin Bakić 1915. – 1992.*, HAZU, 13).

gotovo neprekinuto (slike 52.-57.). Svaka etaža je nešto drugačiji prostor, ovisno o toku ploha vanjskog zida i varijacija u zaobljenosti zidane ograde stubišta. Gotovo svakim korakom mijenjaju se forme, dobivaju različite slike strukture spomenika, ne samo zbog izmjenjivih tlocrta vanjskih zidova, nego i stubišta koje harmonično povezuje geometrijske i organske oblike. Stubište je pravilna spirala do druge etaže, u trećoj, četvrtoj i petoj prati glavnu liniju, ali završava kao parabola koja je sa svakom etažom slobodnija linija zbog povezivanja na masivni, izduženi pylon, dok je to na šestoj etaži slobodna krivulja. Uz veće, glavno, spiralno stubište na sjevernoj strani građevine, postoje i dva manja, pomoćna s južne strane koja povezuju podzemni dio s prve dvije etaže, a od podzemnih prostora do vrha proteže se i sigurnosno stubište za slučaj opasnosti, kao i dizala.

Unutar spomenika nalazila se galerija koja se prostirala do vrha kao neprekinut, jedinstven prostor, a smještanje izložaka predviđeno je u vitrine koje prate plašt građevine.²²⁰ U krilima spomenika nastavljaju se galerije i smještene su upravne prostorije. Na samom vrhu nalazi se vidikovac s kojeg se prostire pogled na šumovite prostore cijele gore i njezine okolice (slika 58.-60.). Budući da su zidovi zatvoreni, pogled se otkriva tek dolaskom na vrh, što je kulminacija razgledanja spomenika, kako navodi Sanja Horvatinčić.²²¹ Iskorišten je i posjetiteljima dostupan i podzemni prostor u kojem se nastavlja galerija. Ondje je predviđeno smještanje arheološke i etnološke zbirke, dvorana s kapacitetom od 200 ljudi, prostorije vezane uz pozornicu i garderobu glumaca.²²² Na krilima i na krovu postavljeni su prozori - okulusi s kupolama koji su služili za pružanje dnevne svjetlosti u unutrašnjosti i imali su sustav za ventilaciju (slika 61.). Vanjska konstrukcija koja ima funkciju zida bila je u interijeru mjestimično obložena drvenim panelima u prirodnoj ili bijeloj boji kako bi se sakrili nosači čeličnih ploča izvana (slika 62.). U interijeru je, dakle, prevladavao beton, metal u ogradama na stubištu koje vodi na vidikovac i drvo koje vizualno ublažava konstruktivističku strogost betona, koje je Šerbetić koristio i prije, poštujući tradicionalniji materijal lokalne gradnje, primjerice u spomen-domu u Kumrovcu.

5.7. Početak i tijek izgradnje

Za konačni projekt spomenika zaslužni su Zavod za arhitekturu Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu i Građevno poduzeće *Tempo*.²²³ Investitor projekta bio je Odbor za

²²⁰ HR-DAKA-376, SO Vrginmost, kut. 690, TEMPO, Organizacija objekta.

²²¹ Horvatinčić, "Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji", 44.

²²² HR-DAKA-376, SO Vrginmost, kut. 690, TEMPO, Organizacija objekta.

²²³ "Spomenik Revoluciji na Petrovoj gori", 5.

izgradnju Spomenika na Petrovoj gori, koji je zatražio građevinsku dozvolu, a izdao ju je Sekretarijat za upravno pravne poslove općine Vrginmost 15. listopada 1979. godine.²²⁴ Prema članku "Radovi počinju u rujnu" u Karlovačkom tjedniku iz , početak radova bio je na sjednici Izvršnog odbora za gradnju spomenika određen već za rujan 1979. Pripreme za izgradnju započele su prije nego što je dobivena građevinska dozvola i izvještavalo se kako je izgledno da će gradnja započeti na vrijeme (slika 63.).²²⁵ Prije gradnje samog spomenika bilo je potrebno pripremiti teren: ukloniti objekte i instalacije koji su se ondje nalazili, kao i prokrčiti dio hrastove i kestenove šume.²²⁶ Dio vrha Veliki Petrovac na kojem je predviđen spomenik, kopanjem je izravnat i time se u određenoj mjeri promijenila topografija krajolika. Uređenje travnatih površina s bršljanom zamijenilo je šumovite površine i dovezena je plodna zemlja za novu vegetaciju.²²⁷ Planiralo se rekonstruirati postojeću cestu koja je vodila od mjesta Vojnić i prolazila pored obližnjeg lovačkog doma Muljava i izgrađena je ostala potrebna infrastruktura (vodovod s kanalizacijom i pročišćavanjem, priključak za telefon i električnu energiju preko trafostanice uz prilaz spomeniku).²²⁸ Dio toga bio je već izvršen do objave spomenutog novinskog članka u rujnu 1979. Dakle, nakon dugog trajanja stvaranja konačnog projekta i činjenici da je građevinska dozvola dobivena osam godina nakon završetka prvog natječaja, iz u jesen 1979. žurilo se s početkom gradnje. Razlog tome su, kako novinski članak navodi, financijske poteškoće.²²⁹ Naime, gradnja se financirala kombinacijom novca koji je Jugoslavija zadužila iz Međunarodnog monetarnog fonda, kao i raznim dobrovoljnim donacijama.²³⁰ Potonjim je prikupljeno 40 milijuna dinara, no novca je još nedostajalo jer je prikupljeno manje od očekivanog te je Izvršni odbor zatražio da se proces prikupljanje priloga ubrza.²³¹ Iz veličine iznosa i vremena u kojem je prikupljen može se zaključiti o razmjeru ovog projekta, kao i o količini stanovnika koji su participirali u donacijama. Godinu dana kasnije, 2. listopada 1980., Karlovački tjednik u članku "Radovi prema planu" prenosi izjavu Izvršnog Odbora za gradnju spomenika da je potrebna svota za

²²⁴ HR- DAKA-376, SO Vrginmost, kut. 690, Građevinska dozvola.

²²⁵ Ivka, "KAretrovizor: Nekad je politici bio imperativ graditi monumentalne spomenike, danas kao da je imperativ prepustiti ih propadanju".

²²⁶ HR- DAKA-376, 376 SO Vrginmost, kut. 690, Projekt spomenika, 4.0. postojeće stanje, 2.

²²⁷ HR-DAKA-376 SO Vrginmost, kut. 690, Pejzažno parkovno uređenje, 3.

²²⁸ HR-DAKA-376 SO Vrginmost, kut. 690, Projekt spomenika, 4.0. postojeće stanje, 3.

²²⁹ Ivka, "KAretrovizor: Nekad je politici bio imperativ graditi monumentalne spomenike, danas kao da je imperativ prepustiti ih propadanju".

²³⁰ Niebyl. "Petrova gora".

²³¹ Ivka, "KAretrovizor: Nekad je politici bio imperativ graditi monumentalne spomenike, danas kao da je imperativ prepustiti ih propadanju".

troškove gradnje u iznosu 223 750 000 dinara osigurana, no iznos se odnosio samo na vanjsko uređenje i osnovnu konstrukciju građevine, a ne za unutrašnje uređenje.²³²

Sam proces gradnje bio je isplaniran i odvijao se u tri faze. Iako su pripreme dijelom već izvršene do jeseni 1979. godine kako bi gradnja što prije započela, zadnjih mjeseci 1980. dovršavali su se betonski temelji za spomenik, no pisalo se da bi spomenik trebao biti završen po planu, a Izvršni odbor svaki je mjesec kontrolirao napredak (slika 28.).²³³ To je bila prva faza gradnje, dok je druga faza obuhvaćala dovršavanje gotovo čitavog vanjskog dijela spomenika i njegove okoline: prijemnog trga s objektima i prilaznog puta, dijelom parkovnog uređenja, strukture i fasade spomenika i osnovnih instalacija, za što je na sjednici Izvršnog odbora odlučeno da treba biti završeno do 27. srpnja 1981.²³⁴ Na kraju druge faze organiziralo bi se službeno otkrivanje koje se po planu odvijalo bez uređenja interijera s muzejom i vidikovca, što se planiralo kao treća faza gradnje, a za istu se planirala sastaviti zasebna dokumentacija i odrediti troškovi.²³⁵ Idućih godina, nakon otvorenja, planirao se muzej u spomeniku. Članak iz 15. lipnja 1985. u Slobodnoj Dalmaciji prenosi da "Vojni muzej Beograd uz suradnju Memorijalnog parka Petrova gora radi Muzej revolucije na Petrovoj gori", te moli čitatelje za pomoć u prikupljanju materijala koji će ući u fundus muzeja poput fotografija, dokumenata i predmeta vezanih uz NOB na području Korduna i njegove okolice.²³⁶

5.8. Kašnjenje u otkrivanju spomenika

Za svečano otkrivanje određen je datum 27. srpnja 1981., kada se u Jugoslaviji se obilježavao Dan ustanka naroda i narodnosti SRH.²³⁷ Godina 1981. bila je simbolički značajna zbog obilježavanja 40 godina od početka NOB-a. Tim povodom izdane su mnoge publikacije i istraživala se povijest NOB-a, održavane su izložbe i slično, a gradili su se i novi spomenici među kojima je danas jedan od najpoznatijih onaj u Brezovici.

Vanjština spomenika dovršena je i službeno otvorena, ali ne na dogovoren datum, već nešto kasnije. Odabran je drugi simboličan datum, 04. listopada iste godine koji je označavao

²³² Ivka, "KAretrivizor: Monumentalni spomenik na Petrovoj gori, od zvijezda do blata i nazad?".

²³³ Isto.

²³⁴ Isto.

²³⁵ Isto.

²³⁶ "Borcima i ostalim suradnicima NOP-a s područja OK SKH za Karlovac – Kordun", *Slobodna Dalmacija* 15.06.1985..

²³⁷ Ivka, "KAretrivizor: Monumentalni spomenik na Petrovoj gori, od zvijezda do blata i nazad?".

40 godina od osnivanja Partizanske bolnice, te je održana svečanost otkrivanja.²³⁸ Otkrio ga je Jure Bilić, predsjednik Sabora SR Hrvatske, a na događaju je bilo prisutno gotovo 4000 ljudi. Još jedna svečanost otkrivanja ipak je održana 04. srpnja iduće godine.²³⁹ Međutim, unutrašnjost niti za drugo otvorenje nije bila potpuno dovršena, a takva je i ostala dok zgrada nije počela propadati. Na to je utjecala kriza koja je započela 1980-ih godina i stanje nakon Titove smrti.²⁴⁰

6. ŽIVOT I RECEPCIJA SPOMENIKA

6.1. Memorijalni turizam

Memorijalni turizam se u Jugoslaviji posebno razvio na rutama spomenika posvećenih NOB-u te su postali redovita destinacija izleta. Tijekom postojanja Jugoslavije organizirani su posjeti memorijalnim centrima, koji su kao funkciju imali političku i obrazovnu dimenziju, ali i dokolice. Na goru se dolazilo automobilima ili autobusima, a postojala su i organizirana vodstva po spomeniku, zemunicama i bolnicama.²⁴¹ Radnici i školarci često su dolazili u organiziranim posjetima.²⁴² Uz spomenike građeni su hoteli, muzeji i ostali turistički sadržaji, a činjenica da su neki od njih sagrađeni u zaštićenim prirodnim područjima čini ih atraktivnijima za posjetitelje. Uz Petrovu goru, neki od primjera takvih masovno posjećenih mjesta stradanja s monumentalnim spomenicima u Jugoslaviji su Tjentište i Kozara, također u zaštićenim prirodnim područjima, s odgovarajućim smještajnim objektima i spomen-domom ili muzejom. Spomenik na Petrovoj gori nalazio se u mnogim pisanim turističkim vodičima, posebice onima koji su tematizirali spomenike NOB-a. Jedan iz serije vodiča "Spomenici revolucije" izdan je četiri godine prije planiranog otvaranja objekta 1981., a u njemu je, uz povijesni pregled i praktične informacije za turiste, navedeno da su mnoga mjesta imala svoje godišnje proslave dana oslobođenja u NOB-u, a 14. svibnja okupljanjem se obilježavao proboj obruča.²⁴³ Memorijalni turizam doživio je novi uzlet krajem prošlog stoljeća, a danas, uz to što turisti ponovno otkrivaju, između ostalih, spomenike vezane uz Drugi svjetski rat

²³⁸ Niebyl, "Petrova gora".

²³⁹ Isto.

²⁴⁰ Isto.

²⁴¹ Usmena predaja, Dušan Babac (10.07.2022.).

²⁴² Usmena predaja, Dušan Babac (10.07.2022.).

²⁴³ Dakić, *Memorijalni park Petrova gora*, 26.

kao destinaciju svojih putovanja, Hrvatska je dobila nova mjesta stradanja, primjerice Vukovar.²⁴⁴

6.2. Skupovi proslave obljetnica proboja obruča

Petrova gora bila je lokacija proslava godišnjica proboja obruča, gdje se okupljalo lokano stanovništvo, iseljenici iz Jugoslavije, kao i mnogi članovi SKJ, delegati iz Zagreba, Beograda kojima su pioniri dijelili karanfile.²⁴⁵ Periodika poput Večernjeg lista i Slobodne Dalmacije iznosi o tome godišnje izvještaje iz kojih je vidljivo da su se komemoracije (u novinama nazivi: narodni zbor, proslava godišnjice proboja, svečanost) održavale još i prije gradnje spomenika. Mjesto njihovog održavanja bio je proplanak Biljeg na području kojega se događaj odvio, što novinski izvještaji redovito ističu (Slobodna Dalmacija, npr. 15.05.1967., 14.05.1973., 19.05.1975., 17.05.1982.). Na svečanostima su se izvodile "tradicionalne vježbe proboja obruča", kako prenosi Slobodna Dalmacija u svibnju 1975., uz okupljanje naroda, polagali su se vijenci, a u govorima predstavnika vlasti redovito su se prepričavali detalji o tijeku proboja i njegov povijesni značaj.²⁴⁶ Prema opisima sjećanja ljudi iz usmene predaje, tom prigodom su se pjevale pjesme vezane uz borbu, plesao se drmeš i kozaračko kolo, a jela se janjetina, kotlovina i slično.²⁴⁷

Na Petrovoj gori održavale su se i različite kulturne manifestacije. Povodom Prvog maja koji je tada bio posebno istaknuti državni praznik, primjerice, početkom svibnja 1960., manifestacija izviđača iz cijele zemlje pod nazivom "Petrova gora 1960.",²⁴⁸ a u svibnju 1975. se održao veliki reli "Petrova gora 75".²⁴⁹ Svake godine u ožujku ondje se održavala pjesnička manifestacija "Goranovo proljeće" gdje se dodjeljivala nagrada "Goranov vijenac" koji je izradio Bakić.²⁵⁰

Početkom novog desetljeća, uoči Domovinskog rata, atmosfera komemoracija i skupova počinje se mijenjati, a održavali su se do 1991. godine. Nije neuobičajeno da se mnogim povijesnim ili umjetničkim artefaktima promjenom političkog konteksta dodaje interpretacija drugačija od izvorne ili politička poruka,²⁵¹ što se dogodilo i u slučaju memorijalnog parka. Ondje je 04. ožujka 1990. održan veliki skup u organizaciji općinskih

²⁴⁴ Kesar, Tomas, "Obilježja i dosezi razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj", 50.

²⁴⁵ Usmena predaja, Mira Babac (10.07.2022.).

²⁴⁶ Tanjug, "Sjećanje na herojski proboj", 3.

²⁴⁷ Usmena predaja: Mira Babac (10.07.2022.).

²⁴⁸ "Izviđački pohod "Petrova gora 1960.", 2.

²⁴⁹ Tanjug, "Sjećanje na herojski proboj", 3.

²⁵⁰ Tanjug, "Goranovo proljeće" počinje 21. ožujka", 3.

²⁵¹ Primjerice, katedrala Notre Dame u Parizu koja je za vrijeme Francuske revolucije viđena kao simbol starog režima.

skupština Vrginmosta i Vojnića uz predstavnike Jugoslavenske samostalne demokratske stranke (JSDS),²⁵² te "uz službeni organizacijski odbor postojao je i ilegalni koji je nastojao skup pretvoriti u srpski nacionalistički miting", navodi povjesničar Davor Pauković.²⁵³

6.3. Likovna kritika spomenika

Bakićeva djela zastupljena su u pregledima povijesti umjetnosti, ali o njegovom stvaralaštvu, kao i drugih autora spomeničke plastike u Jugoslaviji, postavljala su se pitanja odnosa režimske ideologije i avangarde ili umjetničke vrijednosti ili slobode te se mišljenja ponešto razlikuju i kada je riječ o spomeniku na Petrovoj gori. Autorica publikacije o projektu spomenika, povjesničarka umjetnosti Snješka Knežević, navodi da je to "najveća i najsloženija memorijalna sredina koja je ikada zamišljena u nas", te prema njezinom mišljenju zasigurno ima estetsku vrijednost.²⁵⁴ Tonko Maroević piše kako je Bakićev uzor za spomenik bila skulptura Razrezane površine, pa je iz razloga što se vratio na postojeći vlastiti opus ovo njegovo djelo manje inovativno u odnosu na prethodna.²⁵⁵ Likovni kritičar *Vjesnika*, Vladimir Maleković, na spomenik se osvrnuo kao na "patetičan" spomenik "faraonskih", gigantskih dimenzija,²⁵⁶ a Snješka Knežević, Sanja Horvatinčić i Ješa Denegri pisali su o uspjehu i dosljednosti pretapanja skulpture i arhitekture.²⁵⁷ Denegri ističe korištenje razlistane, reflektirajuće površine kao novosti na likovnoj sceni, tipične za Bakićevo stvaralaštvo, koje je primijenio i u ovaj spomenik te naglašava jedinstvenost djela i važnost njegove obnove.²⁵⁸

²⁵² Pavlaković, "Simboli i kultura sjećanja u Republici Srpskoj Krajini", 33-34.

²⁵³ Pauković, "Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva.", 20.

²⁵⁴ Knežević, "Tritantni simboli srušenih vrijednosti", 12,14.

²⁵⁵ Maroević, *Vojin Bakić*, 40.

²⁵⁶ Knežević, "Tritantni simboli srušenih vrijednosti", 12.

²⁵⁷ Horvatinčić, "Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije", 204.

²⁵⁸ Denegri, "Skulptorsko i arhitektonsko u organskom jedinstvu", 136.

7. PROPADANJE I BUDUĆNOST SPOMENIKA

7.1. Uništavanje antifašističkih spomenika

Brisanje sjećanja na društvene i političke događaje ili osobe fenomen je koji seže u daleku prošlost, na čijoj su se meti pronašla i mnoga kiparska djela još od vremena antike, a često se događaju radi protivljenja nekoj osobi, ideologiji ili neslaganju s određenim događajem, osobito nakon promjene vlasti, kao u slučaju kipa bana Jelačića koji je s trga u Zagrebu uklonjen 1947. i vraćen 1991.²⁵⁹ Posljednjih se desetljeća to odnosi na globalnu devastaciju ili uklanjanje spomen-obilježja koja predstavljaju povijesne procese, a među njima je javna skulptura vezana primjerice za kolonizaciju, imperijalizam, kao i antifašizam. U zemljama bivšeg Istočnog bloka, nakon pada Berlinskog zida nastupio je "ikonoklastički val" rušenja ideoloških spomenika.²⁶⁰ Budući da je politika sjećanja bila jedan od temelja održavanja tih zemalja, navode Lana Lovrenčić i Marko Špikić, spomenici su također izgubili svoje značenje i postali drugačije percipirani: kao simboli režima koji je vladao u Istočnom bloku do vremena raspada SSSR-a.²⁶¹ Proces u kojemu takvi spomenici dobivaju negativnu konotaciju tipičan je nakon svrgavanja i promjene nekog režima ili sustava, a u literaturi ih se označava kao neugodne arhitektonske spomenike.²⁶² Njihova se estetska vrijednost također pritom postaje predmet preispitivanja.²⁶³ Postavilo se pitanje kako ih prezentirati javnosti, treba li ih uopće zadržati i što oni znače u promijenjenim političkim okolnostima te može li ih se promatrati samo kroz estetiku, a to ovisi i o političko-ekonomskim okolnostima pojedine države.²⁶⁴ U valu devastacija, mnogi su uklonjeni, išarani, skinuti su im natpisi i slično; jednako spomen obilježja poput ploča koje nemaju umjetničku vrijednost, kao i neka djela afirmiranih kipara. Proces se nastavlja i danas, primjerice, u Poljskoj i Letoniji, a intenzivirao se 2022. godine nakon kulminacije napetosti između Ukrajine i Rusije.²⁶⁵ Iako su mnogi spomenici posvećeni NOB-u nastali nakon Rezolucije Informbiroa, također su mnogi bili uništavani od 1990-ih do danas. Jedan od najrecentnijih primjera je Partizansko groblje u Mostaru kipara Bogdana Bogdanovića na kojem su prelomljene nadgrobne ploče u lipnju 2022. godine. Razmjer ovog fenomena pokazuju procijenjene brojke da je od oko 6000 antifašističkih spomen obilježja, polovica uništena djelomično ili potpuno.²⁶⁶ Uništavanje se

²⁵⁹ "Marinić, "Spomenik banu Jelačiću postavljen je 1866. godine, 1947. je uklonjen, a vraćen 1990".

²⁶⁰ Knežević, "Iritantni simboli srušenih vrijednosti", 15.

²⁶¹ Lovrenčić, Špikić, "War, Revolution and Memory", 4-5.

²⁶² Isto, 4.

²⁶³ Isto, 4.

²⁶⁴ Isto, 4.

²⁶⁵ "U Poljskoj počelo rušenje spomenika iz perioda Sovjetskog saveza", *Aljazeera*.

²⁶⁶ Jagatić, "Perić, "Polovica spomenika NOB-u je uništena, a nitko ne traga za krivcima".

odvijalo od strane pojedinaca, kao i lokalne samouprave koja bi ih odlučila ukloniti, primjerice rad Antuna Augustinčića na Visu.

Uništen je i dio spomeničke plastike Vojina Bakića, od kojih su neki primjeri spomenuti u nastavku, uključujući Spomenik na Petrovoj gori. Razrušen je do temelja Spomenik pobjedi naroda Slavonije u Kamenskoj, čiju kvalitetu i važnost za razvoj hrvatske umjetnosti ističu povjesničari umjetnosti poput Tonka Maroevića koji ga je nazvao "spomenikom ljepoti".²⁶⁷ Od njega je ostao samo razderan materijal koji je još na lokalitetu i, prema navodima Novog lista, uzimala se kao vrijedna sirovina,²⁶⁸ no o tome kako je uništen i je li to učinjeno s namjerom, još su prisutne nesuglasice. O rušenju koje se dogodilo 1992., Županijski radio iznio je obavijest da je uzrok jak vjetar, dok primjerice, povjesničar umjetnosti Zlatko Uzelac navodi miniranje.²⁶⁹ Srušen je i Bakićev spomenik Stevanu Filipoviću, inspiriran kulturnom fotografijom tog revolucionara s uzdignutim šakama, kojemu je uklonjeno i postolje, no najavljene su namjere za njegovu obnovu.²⁷⁰ Spomenik "Poziv na ustanak" u Bjelovaru devastiran je 1991. godine, ali je 2010. ponovno postavljen na izvornu lokaciju.²⁷¹

Razlozi uklanjanja spomenika koji su najčešće navedeni u literaturi mogli bi se podijeliti na ideološke i one iz pragmatičnih razloga, gdje se materijal koristi kao spolije ili sirovina za prodaju. Prvi motiv prepoznaje spomen obilježja kao simbol nepoželjnih vrijednosti, podsjetnik na prošli režim i njegovu politiku. Pri uzimanju materije spomenka radi ekonomske koristi, intervjuirani stanovnici iz dokumentarnog filma "Udar na sjećanje / Damnatio Memoriae" koji su upoznati s procesom prodaje metala kao sirovine navode da u tome nije relevantno je li tema skulpture "Tito ili Tuđman", jer se ono ne odvija nužno radi protivljenja simboli skulpture, već to mogu postati bilo koji spomenici, bez obzira na značenje i umjetničku vrijednost.²⁷²

7.2. Proces degradacije spomenika

Proces propadanja započeo je s još nedovršenim spomenikom. Kao što je već spomenuto, bila je izvedena vanjština, konstrukcije i većina instalacija, ali unutrašnjost se nije

²⁶⁷ Sutlić, "Kako je 1992. uništen Bakićev spomenik 'Bio je prevaljen i slomljen poput kakvog razderanog čeličnog cepelina, svemirskog broda poslije apokalipse".

²⁶⁸ Ponoš, "Spomenik Vojina Bakića na Petrovoj gori oronuli kostur pred raspadom".

²⁶⁹ Uzelac, "Kamenska, vječni šum vjetra", 92.

²⁷⁰ Wiesner, "Spomenik partizana Stjepana Filipovića vraća se u dolinu Neretve".

²⁷¹ Balazin, "Bjelovar obilježio vraćanje skulpture "Bjelovarac" Vojina Bakića".

²⁷² Žižić, "Udar na sjećanje / Damnatio Memoriae".

uspjelo urediti do kraja, kada je to područje zahvatio Domovinski rat 1990-ih. Prema digitalnoj bazi Muzejskog dokumentacijskog centra o ratnim štetama na muzejima i muzejskoj građi Hrvatske, park je bio tijekom rata i proglašenja Republike Srpske Krajine (RSK) "nepristupačan djelatnicima službe za zaštitu kulturne i prirodne baštine" (rujan 1991. - kolovoz 1995.).²⁷³ Na ugroženost ukazuje dokument direktora Memorijalnog parka iz lipnja 1944. pod nazivom "Prijedlog predsjednika Državne komisije za ratne zločine i zločine genocida RSK Mile Dakića Vladi RSK za obnovu Memorijalnog parka Petrova gora" koji iznosi ravnatelj Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata Ante Nazor.²⁷⁴ U dokumentu je direktor Memorijalnog parka Mile Dakić ponovio molbe za zaštitu područja koje je, kako navodi, slao još početkom 1992. godine. Iz dokumenta se saznaje da je Dakić slao prijedloge za revitalizaciju područja obnovom institucije parka ili postavljanjem sjedišta navedene komisije u njega. Navodi da se i nakon njegovih prijedloga iz 1992. nastavilo "uništavanje objekata, inventara, knjiga, muzejske i arhivske građe". Nadalje opisuje stanje ugroženosti područja:

"Upozoravam, da su u pitanju velike kulturno-istorijske i materijalne vrijednosti. Sve je izloženo propadanju: originalni objekti Centralne partizanske bolnice, muzejski eksponati, arhiva neprocjenjive vrijednosti o žrtvama srpskog naroda, Spomenik Petrova gora, Omladinski prihvatni centar i strogo zaštićeni predjeli prirode, knjige, kancelarijski inventar i dr." (slika 64.).²⁷⁵

Unatoč ranim počecima oštećenja područja, fotografije i mnoštvo novijih novinskih članaka slažu se da je najveća šteta nastala tek nakon početka novog tisućljeća, kada je spomenik ostao bez velikog dijela skupe oplata od nehrđajućeg čelika, a najviše 2010./2011. godine (slika 65.).²⁷⁶

7.3. Stanje očuvanosti danas

Sam spomenik danas je u raspadajućem stanju, kao i njegov prilazni put i pomoćni objekti na trgu. Zbog svoje visine i lokacije na samom vrhu gore, podložan je utjecaju atmosferskih uvjeta i brzom prirodnoj degradaciji. Skinut je velik broj čeličnih ploča, kako u prizemlju građevine, tako i na određenim mjestima na katovima te je konstrukcija ogoljena i izložena štetnim atmosferskim uvjetima, vlazi, hrđanju i bržem propadanju, a ploče

²⁷³"Memorijalni park Petrova gora", *Muzejski dokumentacijski centar – ratne štete na muzejima i muzejskoj građi u Hrvatskoj*.

²⁷⁴ Nazor, "Prilog za raspravu o "devastaciji" Spomen-područja Petrova gora", 45.

²⁷⁵ Isto, 45.

²⁷⁶ Piškori, "Petrova Gora: Sa spomenika NOB-a brusilicom skinuli 55 kvadrata metalnih ploča".

mjestimično postaju labavije pričvršćene i nastavljaju otpadati pod jakim udarima vjetra, kao što se može vidjeti na fotografiji (slika 66.). Kameno popločenje na prilaznom putu u lošem je stanju, a uklonjene su li pod naletima vjetra uništene mnoge ploče koje su oblagale rubove puta, uz zidove prostorija prijamnog trga. Rasvjetna tijela uz prilazni put i reflektore na klupama u "amfiteatru" izjela je hrđa, a u pomoćnim objektima uklonjen je stakleni zid oko restorana te instalacije u servisnim prostorijama (slika 42., 67.). Vrata spomenika su zaključana te je ulaz donedavno bio moguć najavom u općini Vojnić, iako su posjetitelji uspijevali ući u spomenik opasnim provlačenjem kroz degradirane dijelove zida ili rezanjem žica. U unutrašnjosti, kao i u strukturama na trgu, na zidovima se nalaze grafiti, uključujući ideološke simbole, a zbog vlage su podložni plijesni i stvaranju stalagmita te mjestimično otpada žbuka na zidovima oko stubišta. Drveni paneli u bijeloj boji koji su oblagali unutrašnjost otpali su, osim mjestimično na jednom katu, a obloge u boji drva više se ne mogu vidjeti, jedino njihovi ostaci na tlu. Stakla na unutrašnjim vratima i kupole na okulusima mjestimično su razbijena te i kroz njih ulazi kiša koja čini spomenik opasnim za posjete radi klizanja (slika 68.).²⁷⁷ Dizala su zbog hrđe propala. Spomenik je izložen i potresima od 2020. godine. Na vrhu je postavljen odašiljač koji narušava njegovu vizuru.

7.4. Institucionalna zaštita spomen-područja i spomenika u 21. stoljeću

Područje memorijalnog parka danas ima status zaštite od institucija za zaštitu prirode, kao i kulturne baštine.

Usko područje oko vrha Petrovca, Petrova gora-Biljeg, zaštićeno je prema Zakonu o zaštiti prirode pod kategorijom značajnog krajobrazu.²⁷⁸ Briga o ovom zaštićenom prirodnom području podijeljena je između dviju institucija od kojih je svaka nadležna za jednu županiju: Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Sisačko-moslavačke županije i Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Karlovačke županije "Natura viva".²⁷⁹ Zakon o zaštiti prirode propisuje smjernice za upravljanje značajnim krajobrazom Petrove gore, koje uključuju stavku o poštivanju vizure upotrebom tradicionalnih materijala prilikom nove gradnje.²⁸⁰

²⁷⁷ Filipović, "Obišli smo čudesnog betonskog diva na Petrovoj gori u društvu Brke koji ga je godinama održavao, a danas greca u suzama: Da se ovo tako zapusti...".

²⁷⁸ "Zaštićena područja", *Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja*.

²⁷⁹ *Značajni krajobraz Petrova gora – Biljeg: Zaštićeno područje prirode*, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Karlovačke županije "Natura viva".

²⁸⁰ Definicija značajnog krajobrazu prema čl. 118 NN 70/2005: "Prirodni ili kultivirani predjel velike krajobrazne vrijednosti i biološke raznolikosti ili kulturno-povijesne vrijednosti, ili krajobraz očuvanih jedinstvenih obilježja osobitih za pojedino područje, namijenjen odmoru i rekreaciji ili osobito vrijedni krajobraz utvrđen sukladno

Prema Turističkoj zajednici Općine Vojnić, osim u njegovog prirodnog aspekta, spomen-područje, zajedno sa spomenikom i Centralnom partizanskom bolnicom, zaštićeno je kao kulturno dobro.²⁸¹ U web Registru kulturnih dobara nalaze se Pavlinski samostan sv. Petra i niže navedene utvrde, ali budući da se ondje nisu mogli pronaći spomenik niti spomen područje i , poslan je upit Ministarstvu kulture i medija, spomenika i područja.²⁸² Odgovor glasi:

"Spomeničko područje Petrova gora upisano je u Registar kulturnih dobara – Listu zaštićenih kulturnih dobara pod brojem – RZG-0223-1969. , a posebno je zaštićena i Centralna partizanska bolnica Petrova Gora pod brojem RZG-0175- 1969. (...) Šire područje Petrove gore, kao i bolnica unutar toga područja, štite se kao nepokretna kulturna dobra (kulturno – povijesne cjeline memorijalnoga značaja). Na web Registru ove zaštite nisu objavljene jer je u tijeku postupak izrade novih rješenja o zaštiti, usklađenih s odredbama važećeg Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (čl. 120 Zakona)." (slika 69.).

Status zaštite kulturne baštine područja naveden je također u "Strateškom planu razvoja turizma na području Općine Vojnić za razdoblje 2021. – 2025.", prema kojem su zaštićena kulturna dobra u toj općini sljedeća: utvrde Otmić, Klokoč i Krstinja, Crkva sv. Petke u Kolariću, brvnara u Vojniću, Spomen područje Petrove Gore i Centralna partizanska bolnica."²⁸³

7.5. Planovi obnove

O planovima obnove spomenika i bolnica višekratno se pisalo i govorilo. Godine 2007., tik prije ekonomske krize, članak u Novom listu naslova "Spomenik na Petrovcu u proračunskim prioritetima" prenosi namjeru lokalnih općina i Ministarstva kulture za obnovom spomenika, za koju je dvije godine ranije pokrenuta inicijativa te se govorilo o izdvajanju iznosa iz proračuna za njegovu obnovu.²⁸⁴ Prijedloge za obnovu Centralne partizanske bolnice iznio je načelnik Vojnića, a postojala je i inicijativa 2017. godine o

ovome Zakonu. U značajnom krajobrazu nisu dopušteni zahvati i radnje koje narušavaju obilježja zbog kojih je proglašen"

Smjernice vidi u: "Značajni krajobraz Petrova gora – Biljeg: Zaštićeno područje prirode, Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Karlovačke županije "Natura viva".

²⁸¹ Prema informacijama dobivenima e-mailom (22.03.2023.) Turističke zajednice Općine Vojnić.

²⁸² Prema podacima dobivenima na upit e-mailom (20.07.2023.) Službe za dokumentaciju i registar kulturnih dobara.

²⁸³ *Strateški plan razvoja turizma na području Općine Vojnić za razdoblje 2021. – 2025.*, Općina Vojnić, 13.

²⁸⁴ Gvoždak, "Spomenik na Petrovcu u proračunskim prioritetima".

njihovu predlaganju za UNESCO-v popis svjetske baštine zajedno sa slovenskim partizanskim bolničkim kompleksom Franja koji je od 2000. godine na privremenoj listi. Slovenska bolnica mnogo je manja, obnovljena nakon poplava 2007. godine i ostvaruje prihode od turista te je ideja bila prijaviti ju za UNESCO-vu listu baštine zajedno s kompleksom na Petrovoj gori radi veće mogućnosti uspjeha, čime bi se mogla dobiti financijska sredstva za mnogo temeljitiju obnovu (slika 70.).²⁸⁵ Predsjednica udruge "Kordunašica", Tatjana Vlačić Vujičić, iznosi ideju povezivanja memorijalnog kompleksa na Petrovoj gori s drugim europskim lokalitetima, čime bi se području dao međunarodni, a ne isključivo lokalni karakter, te bi ga se uklopilo u prostorno širi kontekst događanja u Drugom svjetskom ratu.²⁸⁶ Kako bi se to postiglo, Vlačić Vujičić izrazila je namjeru iznošenja plana Ministarstvu kulture. Umrežavanje kulturne baštine jednake tematike diljem Europe u kulturne rute praksa je Vijeća Europe, a jedna od njih je ruta pod nazivom "Libertation Route Europe" koja uključuje lokalitete vezane oslobađanje od nacističke okupacije tijekom Drugog svjetskog rata.²⁸⁷ Također, Općina Vojnić i Općina Gvozd kandidirale su projekt za financiranje spomenika i Centralne partizanske bolnice na Nacionalni plan oporavka i otpornosti, koji nije bio prihvaćen zbog nedovoljno obrazložene prijave.²⁸⁸ Navedeni planovi do sada se zbog različitih prepreka nisu realizirali, no interes za obnovu postoji.

Povjesničarka umjetnosti Snješka Knežević navela je da obnova spomenika ipak nije izgledna zbog mnogih problema administrativne, ekonomske prirode i slično, bila bi teška i skupa zbog velikog stupnja degradacije materije.²⁸⁹ Jedna od prepreka njegovoj obnovi je činjenica da nema urednu katastarsku dokumentaciju, jer je njegovo ucrtavanje u katastar i zemljišne knjige onemogućeno specifičnim smještajem terena na kojem je sagrađen, podijeljenom na više katastarskih čestica od kojih je svaka u različitoj katastarskoj općini: Radonja, Slavsko Polje i Malička (slika 71.).²⁹⁰ Naime, vrhom Veliki Petrovac prolazi granica Karlovačke i Sisačko-moslavačke županije, kao i granica triju općina: Gvozd, Vojnić i Topusko. Sam spomenik, barem njegov nadzemni dio, nalazi se na katastarskoj čestici 2055/2 u općini Gvozd. Na teritoriju općine Vojnić su dijelovi podzemnih katova spomenika, pomoćni objekti i parkirališta na čestici 3097/2, a manji dio prilaznog trga i autobusno

²⁸⁵ Panjkota, "Zaboravljena usred šume: Bili smo u Partizanskoj bolnici na Petrovoj gori koju planira obnoviti HDZ-ov načelnik!".

²⁸⁶ Isto.

²⁸⁷ "Libertation Route Europe", *Council of Europe Portal*.

²⁸⁸ Filipović, "Obišli smo čudesnog betonskog diva na Petrovoj gori u društvu Brke koji ga je godinama održavao, a danas greca u suzama: Da se ovo tako zapusti..."

²⁸⁹ Knežević, "Iritantni simboli srušenih vrijednosti", 15.

²⁹⁰ Bičak, "Spomenik propada jer ne postoji".

parkiralište je na čestici 803/2 u općini Topusko, u Sisačko-moslavačkoj županiji.²⁹¹ Nekadašnji načelnik općine Vojnić, Branko Eremić, navodi da je nepostojanje dokumentacije prepreka odobravanju sredstava iz europskih fondova za projekt njegove obnove, a kako bi se čestice mogle ujediniti i spomenik ucrtati, potrebno je realizirati geodetska snimanja, zatražiti postupak promjene granica općina i županija na tome području kako bi se teren našao pod jednom česticom te zatim u Saboru donijeti odluku o vlasništvu.²⁹²

7.5.1. Nedavni radovi na zaštiti i obnovi

Na samom spomeniku Općina redovito sanira štete poput razbijenih okulusa i procjepa kroz armaturu.²⁹³ S druge strane, na uređenju okolnih objekata u memorijalnom parku već se neko vrijeme radi. Načelnik općine Vojnić, Nebojša Andrić, navodi da se za obnovu bolničkog kompleksa, kako bi se obnovio jedan po jedan objekt, godišnje uloži svota od oko 500 tisuća kuna koju uz Općinu Vojnić sufinancira Ministarstvo kulture i medija.²⁹⁴ Na web stranicama ministarstva mogu se pronaći dokumenti o odobrenim svotama koje su, primjerice, u 2021. godini iznosile 150,000 kn.²⁹⁵ Nadalje, u 2016. godini, želju za suradnjom u obnovi zemunica izrazila je veleposlanica Izraela u Hrvatskoj na sastanku s članovima Udruge antifašista Vojnića, te je predložila i sudjelovanje ruskog i švedskog veleposlanstva. Prema njihovom izračunu, za obnovu triju zemunica u kojima je nakon stradanja bolnice o ranjenicima brinula Marija Schlesinger i izradu njezine biste trebalo bi izdvojiti oko 150.000 kuna. U posredovanju između veleposlanstava najavio je sudjelovati bivši predsjednik Republike Hrvatske, Stjepan Mesić.²⁹⁶ Kipar Pero Kurobasa izradio je spomen-ploču s reljefom Marije Schlesinger, a njezino postavljanje izvela je udruga "Kordunašica", uz pomoć veleposlanstava Izraela i Rusije te Srpskog Narodnog Vijeća (slika 72.).²⁹⁷ Postavljanje spomen-ploče financirala je dijelom Općina Vojnić, uz pojedinačne donacije građana.

²⁹¹ Bičak, "Petrovac je na spoju triju općina, a nije u zemljišnim knjigama".

²⁹² Bičak, "Spomenik propada jer ne postoji".

²⁹³ Usmena predaja, Čedomir Studen, (23.06.2023.).

²⁹⁴ Jurišić, "Na Petrovoj gori stvarani su temelji slobodne Evrope i Hrvatske".

²⁹⁵ "Projekti u 2021. godini", Općina Vojnić.

²⁹⁶ Bičak, "Partizansku bolnicu obnavljat će Izraelci, Rusi i Švedani".

²⁹⁷ Kožul, "Počast doktorici Schlesinger".

8. REVITALIZACIJA SPOMENIKA I NJEGOVE OKOLICE

Spomenik je trenutno zaključan i prazan te ne ispunjava nikakvu utilitarnu svrhu, ali se na Petrovcu i u njegovoj okolini, to jest na teritoriju bivšeg spomen-područja, odvijaju povremeno aktivnosti koje taj prostor u jednoj mjeri oživljavaju, koje bi se mogle podijeliti u one komemorativnog karaktera te turističke među kojima spadaju aktivnosti vezane za prirodne ljepote, za razgledanje povijesnih znamenitosti i kulturu. Taj su potencijal prepoznale različite udruge i društva koje ovdje redovito ili povremeno organiziraju aktivnosti.

8.1. Komemoracije danas

U organizaciji Srpskog narodnog vijeća i Saveza antifašističkih boraca i antifašista, 2012. godine održala se ispred spomenika komemoracija povodom 70. obljetnice proboja obruča, prvi puta u novom tisućljeću, te se one počinju održavati svake godine u svibnju. Za razliku od prvotnih proslava koje su održavane na Biljegu, dijelu gore na kojem je prema izvorima bio proboj, ove se obično odvijaju ispred spomenika. Na novijim komemoracijama govore su držali predsjednik Srpskog narodnog vijeća Milorad Pupovac, 2018. načelnik općine Vojnić Nebojša Andrić (tada HDZ) i predstavnici drugih udruženja, kao i sudionici NOB-a, primjerice Mile Knežević koji je sam sudjelovao u povijesnom događaju.²⁹⁸ Na komemoracijama su se održavali i kulturni sadržaji poput folklornih plesova pododbora Prosvjeta iz Vojnića, nastupa Kulturno umjetničkog društva "Tono Hrovat" iz Velike Kladuše 2018.,²⁹⁹ a osim što se njima simbolično održava sjećanje na žrtve i izražava pijetet polaganjem vijenaca na kosturnicu, česta tema su pitanja obnove spomenika i njegova budućnost. Iduće godine je u govoru Pupovac spomenuo da bi se "zauzeo da se spomenik pretvori u muzej, s konceptom prikazivanja svega značajnog u povijesti Korduna, neovisno o tome je riječ o povijesti hrvatskog, srpskog ili nekog drugog naroda", dok je Andrić objavio namjeru suradnje općina Vojnić i Vrginmost (tada Gvozd) u stvaranju projekta koji bi financirao obnovu područja (spomenut u poglavlju 7.5.).³⁰⁰ Komemoracijom koja se održala 14. svibnja 2022. obilježena je 80. godišnjica proboja obruča u Drugom svjetskom ratu, a

²⁹⁸ Hina, "Petrova gora. Antifašističke udruge i SNV obilježili na Petrovoj gori obljetnicu partizanske akcije na Biljegu".

²⁹⁹ Jovanović, "Sjećanje na proboj ustaškog obruča na Petrovoj Gori 1942.".

³⁰⁰ Hina, "Petrova gora. Antifašističke udruge i SNV obilježili na Petrovoj gori obljetnicu partizanske akcije na Biljegu".

obuhvaćala je osim samog spomenika i posjet Centralnoj partizanskoj bolnici i spomen-ploči Mariji Schlesinger.³⁰¹

Ondje je Pupovac istaknuo kako je to "iznimno važno historijsko mjesto u modernoj historiji Hrvatske i borbe naroda Hrvatske i Jugoslavije za slobodu" u kontekstu europskog antifašizma.³⁰² Dodao je da su ljudi ondje poginuli zbog "boljeg života i boljih odnosa među ljudima" te da žrtve bilo kojeg režima općenito trebaju biti "povod za oslobođenje od mržnje".³⁰³ Kao i na prethodnim komemoracijama, pozvao je "sve relevantne da se pridruže" lokalnim općinama u brizi za očuvanje spomen-područja te na obnovu inicijative da se kompleks nađe pod zaštitom UNESCO-a.³⁰⁴

8.2. Ostale manifestacije

Mnoge manifestacije na Petrovoj gori oslanjaju se na iskorištavanje prirodnih kvaliteta koje mjesto može posjetiteljima ponuditi, što ne treba zanemariti s obzirom da je u planiranju koncepta spomenika veliku ulogu igrao okoliš u koji se trebao uklopiti, a čija je uloga prepoznata još prije raspisivanja natječaja, pri stvaranju generalnog plana spomen područja. Osim kao povijesno mjesto i vizualna komponenta koja utječe na percepciju spomenika, šume na gori imaju ulogu u lokalnom gospodarstvu i turizmu te su idealne za rekreaciju i sport.

Prema podacima koje iznosi Turistička zajednica Vojnić, najposjećeniji događaj na Kordunu, koje posjeti oko tisuću ljudi svake godine, naziva se "Zelena noć".³⁰⁵ Ovu sportsku manifestaciju svakog ljeta priprema Sportsko društvo Petrova na stadionu koji nosi ime po posljednjem hrvatskom kralju, u suradnji sa Srpskim kulturnim društvom "Prosvjeta" koje priprema kulturni program u lovačkom domu Muljava. Osim Općine Vojnić koja je preuzela veći dio brige oko spomenika i koja čuva ključ, o teritoriju, pa i organizaciji aktivnosti na gori brinu se šumari, koji su i postavili spomen-obilježje kralju Petru Svačiću (Snačiću). Hrvatsko šumarsko društvo od 2008. održava foto-izlete na Petrovoj gori u dogovoru s općinama na čijem teritoriju se održava izlet.³⁰⁶ Sudionici dolaze iz Korduna i Banovine, Zagreba, Sjeverne Hrvatske, te obilaze i fotografiraju prirodne i kulturno-povijesne znamenitosti na

³⁰¹ "VIDEO / FOTO: Osamdeseta godišnjica proboja na Biljegu, prvog organiziranog otpora fašizmu u Europi"; *Srpsko narodno vijeće*.

³⁰² Isto.

³⁰³ "Manifestacije", *Turistička zajednica Općine Vojnić*.

³⁰⁴ Hina, "Pupovac na Petrovoj gori: "Partizanski proboj na Biljegu 1942. bio je srce pokreta slobode".

³⁰⁵ "VIDEO / FOTO: Osamdeseta godišnjica proboja na Biljegu, prvog organiziranog otpora fašizmu u Europi"

³⁰⁶ "Manifestacije", *Turistička zajednica Općine Vojnić*.

³⁰⁶ Grginčić, "12. Foto izlet Petrova gora 2019.", 3.

gori: bukovu šumu, bolnice, samostan. Pobjedničke fotografije u nekoliko kategorija bira stručni žiri. Izlet uključuje i predavanje kojim su šumari educirani o povijesti i značaju Petrove gore, a tom prilikom razgledaju spomenik, njegovu okolicu, interijer i vidikovac.³⁰⁷ Još jedan primjer kreativno-sportske manifestacije koja se održala ovdje radi prirodnih vrijednosti, a na kojoj su se posjetitelji usto mogli organiziranim vodstvom upoznati s kulturno-povijesnim znamenitostima je humanitarna utrka "Stars Trail Petrova Gora". Održana je 2021. godine u organizaciji sportske udruge "Footloose" u suradnji s Regionalnom turističkom zajednicom Karlovačke županije, Turističkom zajednicom Vojnić i Hrvatskim šumama d.o.o radi prikupljanja sredstava za liječenje bolesne djevojčice.³⁰⁸ Velik broj drugih manifestacija održava se također u jesen, kao što su Gljivarijada³⁰⁹ i izleti članova Planinarskih društava poput HPD Jastrebarsko, HPD "Bilo" Koprivnica, Društvo za planinarenje, istraživanje i očuvanje prirodoslovnih vrijednosti "Osmica" Karlovac.³¹⁰ Pored uređenih planinarskih staza i prirodnih znamenitosti, ova lokacija čest je odabir upravo zbog baštine koja se može putem razgledati. Na području Petrovca nalazi se i ornitološki park (slika 75.).

Zatvaranje spomenika i slaba naseljenost okolice kreirali su nove mogućnosti korištenja ovog područja. Petrova gora zbog toga je prepoznata kao mjesto minimalnog svjetlosnog zagađenja idealno za promatranje noćnog neba. Budući da se usto nalazi u središtu Hrvatske i relativnoj blizini Zagreba, astronomsko društvo Beskraj organiziralo je godišnje sastanke promatranja neba astronomskom opremom i astrofotografije za astronome amatere, pod imenom "Petrova gora star party".³¹¹ U suradnji s Kinoklubom Karlovac i Općinom Vojnić održavali su filmske noći, to jest projekcije dokumentarnih filmova astronomske tematike prilikom kojeg su posjetitelji mogli razgledati i spomenik.³¹² Zahvaljujući nabrojenom, Međunarodna udruga za tamno nebo (International Dark-Sky Association) odobrila je 2019. godine Petrovoj gori značajan naslov prvog međunarodnog parka tamnog neba u Hrvatskoj (slike 73., 74.). Međutim, radi signalne rasvjete za koja je, zbog sigurnosti zrakoplova, postavljena na odašiljač koji se nalazi u neposrednoj blizini,

³⁰⁷ Isto.

³⁰⁸ "Stars Trail Petrova Gora", *Karlovačka županija*.

³⁰⁹ "Manifestacije", *Turistička zajednica Općine Vojnić*.

³¹⁰ "Najave izleta: Petrova gora, 23.10.2022", *HPD Jastrebarsko*;

"Najave izleta. Petrova gora, *HPD "Bilo" Koprivnica*;

"Petrova gora, obiteljski izlet", *OSMICA- Karlovac, Društvo za planinarenje, istraživanje i očuvanje prirodoslovnih vrijednosti*.

³¹¹ "PGSP 2015.", *AD Beskraj*.

³¹² But., Hina. "Filmsko-astronomskim programom na Petrovoj gori završava 'Riječno kino uz Karlovačko'".

astronomske aktivnosti se ondje više ne održavaju, a "Petrova gora još uvijek ima status parka tamnog neba, ali je suspendiran".³¹³

8.3. Utjecaj mračnog turizma i popularne kulture na posjećenost

Osim među lokalnim stanovništvom, spomenik je posjećen i od stranih turista iz Europe i svijeta, i to ne samo povodom organiziranih rekreativnih i komemorativnih manifestacija. Razlozi zainteresiranosti za mjesta stradanja poput ovoga mogu biti i psihološke prirode: prema autorima Kesaru i Tomasu, posjetitelj na tim mjestima može "uroniti u priču" ili ostvariti "emocionalnu razmjenu s lokalitetom, kao i preispitivanje vlastitog postojanja i uloge u društvu" u promišljanju povijesnog konteksta ratnih događaja.³¹⁴ Naime, devedesetih je godina postao popularan takozvani "mračni turizam" koji obuhvaća upravo posjete mjestima raznih oblika stradanja, kao i muzejima ili spomen obilježjima koji su im posvećeni,³¹⁵ a tu spada i memorijalni turizam, odnosno u svrhu održavanja sjećanja ili edukacije posjećivanje lokalitetima, između ostalog, ratnih sukoba.³¹⁶ Neki od najpoznatijih primjera u Hrvatskoj su Jasenovac, Vukovar ili Goli otok, ali mračni turizam često podrazumijeva odlazak na mjesta koja su neuobičajena ili rijetka ruta masovnih izleta,³¹⁷ što Petrova gora jest, posebice za strane turiste kojima povijest bivše Jugoslavije nije toliko bliska. Mračni turizam, kao i fascinacija "lijepim ruinama", u kombinaciji sa utjecajem spomenutih vizualnih djela i izložbi, potaknuli i posjete spomenicima NOB-u, između ostaloga spomenika ustanku naroda Banije i Korduna. Rezultati tih putovanja ka spomeniku su brojni blogovi u pisanom ili audiovizualnom obliku, putopisnih izvještaja o posjetu ovom spomeniku, na koje se na Internetu se može naići kratkim pretraživanjem. Primjer jedne od grupa koja se bavi posjetima zaboravljenim ili ruševnim mjestima te njihovom fotografijom i video produkcijom je Croatia Infiltration koja objavljuje edukativne ili putopisne audiovizualne materijale na svojim društvenim mrežama i između ostalog su autori dokumentarnog videa o Centralnoj

³¹³ Odgovor Astronomskog društva Beskraj na upit e-mailom (15.03.2023.), koje prenosi odgovor nakon komunikacije s tvrtkom Odašiljači i veze d.o.o. (vlasnik antenskog stupa) i Agencijom za zrakoplovstvo: "Hrvatska agencija za civilno zrakoplovstvo je za predmetni antenski stup tvrtke Odašiljači i veze d.o.o. izdala mišljenje u rujnu 2019. godine kada je na snazi bio Pravilnik o aerodromima („Narodne novine“ broj: 58/14), a sukladno članku 147. stavak 1., 7. i 11. Temeljem navedenog članka, antenski stup visine 65 metara morao je biti osvijetljen, u noćnim uvjetima, jediničnim izvorima svjetla za označavanje prepreka srednjeg intenziteta tipa B ili C."

³¹⁴ Kesar, Tomas, "Obilježja i dosezi razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj". 60.

³¹⁵ Isto, 50.

³¹⁶ Isto, 54.

³¹⁷ Isto, 52.

partizanskoj bolnici.³¹⁸ Pojava spomenika na masovnim medijima, osobito društvenim mrežama, učinila je da se popularnost spomen-područja povećava i zahvaća profil posjetitelja koje se klasičnim komemoracijama i organiziranim aktivnostima ne bi moglo privući.

Primjer pojave ovog spomenika u popularnoj kulturi koja je izazvala podijeljena mišljenja je Netflix serija njemačke produkcije "Tribes of Europa" jer postavlja pitanje gdje bi trebala biti granica između promoviranja kulturne baštine među širom publikom, razvoja kulturnog turizma i zaštite iste baštine u materijalnom i interpretacijskom smislu, posebice kada se ne radi o edukativnom sadržaju. Spomenik se u seriji pokazuje već u uvodnoj sceni, a predstavlja vojnu bazu zaraćenih plemena u postapokaliptičnoj Europi.³¹⁹ S jedne strane, kako navodi povjesničar arhitekture Boris Trapara, njegova pojava u popularnoj kulturi pozitivan je poticaj za popularizaciju spomeničke plastike i izvan države u kojoj su nastali.³²⁰ Ipak, iako ruine zaista mogu pobuditi asocijacije prikladne za film takve tematike, Donald Niebyl, autor digitalne baze spomenika NOB-u, navodi da se radi o kulturnoj, ali i geografskoj dekontekstualizaciji jer se u seriji ne daju nikakvi podaci o funkciji ili povijesti spomenika niti u kojoj se državi nalazi.³²¹ Korist koju je donijelo samo snimanje krajem 2019. i početkom 2020. godine je ta da se interijer spomenika očistio od nakupljenog smeća, a zidovi od grafita starih godinama, no problematičnost je bila zabrana pristupa za posjetitelje i stručna vodstva, navodi Horvatinčić, ali i ostavljeni tragovi poput natpisa i oznaka na inventaru ili dijelova bine.³²² Prema Niebylu, važno je pri planiranju ovakvih privremenih načina revitalizacije u uzeti u obzir kako će ona interpretirati kulturno dobro i hoće li doprinijeti edukaciji publike, posebice ako se radi o baštini ozbiljne tematike poput Drugog svjetskog rata.³²³

Sve ove inicijative, ali i "trendovi" u turizmu i u popularnoj kulturi u određenoj mjeri povećavaju vidljivost spomenika i cijelog područja u javnosti, čime direktno ili indirektno doprinose osvješćivanju o njegovom stanju. Također, one su pokazatelj da postoji određeni interes za posjet spomeniku i slika o njemu kao mogućoj destinaciji. Ipak, njegova unutrašnjost ostaje neiskorištena i zasad nije pronađeno trajno rješenje. S obzirom na nepostojanje muzeja koji je bio planiran, nedostaje in situ didaktički element, posebice za posjetitelje koji dolaze sami te strance, te im preostaje da se sami educiraju ili osiguraju

³¹⁸ Primjer jednog od brojnih medijskih sadržaja o izletu na spomenik. "Hidden World War 2 Partisan Hospital and Graveyard | Croatia (Centralna Partizanska Bolnica)", Croatia Infiltration, <https://www.youtube.com/watch?v=Rxv8HnqweHo> (20.03.2023.).

³¹⁹ Niebyl, "Petrova Gora & Netflix "Tribes of Europa": an Overview & Analysis".

³²⁰ Isto.

³²¹ Isto.

³²² Isto.

³²³ Isto.

vodstvo, osim u Centralnoj partizanskoj bolnici u kojoj su postavljeni edukativni materijali i ostao je mali dio originalnog postava.

9. SPOMENIK U IZLOŽBAMA I DJELIMA SUVREMENIH UMJETNIKA

Spomenici NOB-a postali su u novije vrijeme tema izložbi, kao i objekt umjetničke inspiracije čiji su se produkti također izlagali. Na izložbama se također javlja i Spomenik na Petrovoj gori kao arhitektura i skulptura, ali i Bakićevo stvaralaštvo, što doprinosi njihovoj revalorizaciji i aktualizaciji.

Godine 2012. održan je natječaj "Jučer sutra" za kreativne prijedloge revitalizacije spomenika i uključivanje u umjetničko-kulturne aktivnosti, u organizaciji kuratorskog kolektiva "What, How and For Whom" iz Zagreba.³²⁴ Također, sama činjenica da je izložba pristiglih radova održana u samom spomeniku oživjela je prostor privremeno ga je dovodeći u upotrebu, ali i u zagrebačkoj Galeriji Nova čime je tema postala vidljivija nešto široj publici.³²⁵ Namjera natječaja nije bila obnoviti spomenik nego istražiti ideje o odnosu prema njemu i njegovom značaju.³²⁶ Osim na prostoru FNRJ i SFRJ, gdje su se gradili, spomenici su postali temom izložbi i međunarodno. Primjerice, u Museum of Modern Art u New Yorku 2018. godine održana je izložba koja tematizira jugoslavensku arhitekturu pod nazivom "Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980". Na izložbi je postojao odjeljak za arhitekturu memorijalne namjene, gdje je uz druge jugoslavenske antifašističke spomenike-građevine predstavljen Spomenik ustanku naroda Banije i Korduna.³²⁷ Bakićevo stvaralaštvo u ciklusu Svjetlosnih formi revalorizirano i aktualizirano je i izložbom 2012. godine u organizaciji "Academia moderna", a 2013. g., u *Muzeju suvremene umjetnosti* održana je retrospektivna izložba „Svjetlosne forme“ kustosice Nataše Ivančević, na kojoj su bili izloženi radovi Bakića od početka rata do osamdesetih.

³²⁴ Duvnjak, Križanac, "Vojin Bakić u (post)socijalističkoj Hrvatskoj: državni umjetnik u službi ideologije ili autentični modernistički kipar", 10.

³²⁵ Vuković, "Što napraviti s Petrovom gorom?".

³²⁶ Duvnjak, Križanac, "Vojin Bakić u (post)socijalističkoj Hrvatskoj: državni umjetnik u službi ideologije ili autentični modernistički kipar", 10.

³²⁷ Sarić, "Točka na A - suvremena hrvatska arhitektura" 12/12.

9.1. Pojava u suvremenoj umjetnosti

Problematika i estetika spomenika kao materijalne baštine antifašizma na području bivše Jugoslavije aktualizirana je ponovno, ne samo kao pitanje odnosa prema toj baštini u kulturološkom i konzervatorskom smislu, nego i kao objekt istraživanja suvremene umjetnosti i tema mnogih izložbi. Suvremeni umjetnici, među kojima je tema odnosa prema spomeničkoj plastici aktualna u novom tisućljeću, također imaju značajnu ulogu u revalorizaciji spomenika, na koju i pozivaju.³²⁸ Kao rezultat gubitka namjene koju su spomenici imali u društvenom kontekstu Jugoslavije te njegovog propadanja, nastaju djela koja, osim što ukazuju na njegov promijenjeni položaj danas, i sama postaju dio biografije spomenika te objekt proučavanja povjesničara umjetnosti. Suvremena djela koja tematiziraju spomenik najčešće se bave su pitanjem vizualnih, formalnih kvaliteta spomenika, kao i pitanjem fizičkog propadanja koje je potaknulo zanimanje umjetnika i njihove intervencije, što u konačnici doprinosi osvješćivanju javnosti o statusu spomenika i ugroženosti od nestajanja spomeničke baštine općenito.

Primjer suvremenih djela koja se bave pitanjem oštećenja spomenika je intervencija Igora Grubića³²⁹ iz 2012. godine kojom ukazuje na njegovo promijenjeno stanje i zapuštenost.³³⁰ Ondje postavlja građevinske skele s velikim platnom dimenzija 5x6 metara na kojem je prikazana crno-bijela fotografija spomenika na Petrovoj gori kakav je bio prije uklanjanja čeličnih ploča, dok je bio neoštećen (slika 76.).³³¹ Iako je razmjer oštećenja plašta primjetan i bez ukazivanja, Grubić njegovo stanje dodatno naglašava korištenjem metode usporedbe dviju slika. Jedna slika je platno s prikazom izvornog stanja spomenika, kakav je projektom i zamišljen, koja stvara kontrast u odnosu prema stanju koje promatrač vidi na građevini. Druga je slika ona koju promatrač stvara izravnim promatranjem, to jest spomenik sam. Takvom usporedbom nameću se promatračima pitanja o propadanju, zaštiti spomenika i posebice potrebi njegove obnove, na što metaforički upućuju i skele koje nose platno.³³²

³²⁸ Hina. "Video. Jubilara 10. HT nagrada za hrvatsku suvremenu umjetnost, Podrška zaštiti spomeničke baštine NOB-a".

³²⁹ Igor Grubić (Zagreb, 1969.) se u dosadašnjem radu bavio spomenicima, njihovom mjestu u javnom prostoru i načinu na koji komuniciraju značenje s promatračem. Kako povjesničarka umjetnosti Leila Topić navodi, Grubić kreće s percepcijom spomenika kao "žarišne točke dijaloga o reartikulaciji privatnog i javnog sjećanja ritualno oslobođivši spomenike za nova tumačenja". Jedan od primjera je akcija "Marame i spomenici" kojom vezivanjem crvene marame na mnoge spomenike u prostoru grada skreće pozornost na njihov zaborav i "potiče novu komunikaciju građana i spomenika". (Topić, "Za/što ne zaboraviti", 259, 261.).

³³⁰ Isto, 261. Intervencija je dio projekta koji se odnosi i na spomenik u Kamenskoj.

³³¹ Isto, 261.

³³² Isto, 261.

Jedan od najpoznatijih umjetnika koji se bavio motivom spomenika na Petrovoj gori, ali ga i donio na likovnu scenu izvan zemalja bivše Jugoslavije je David Maljković.³³³ Prema povjesničarki umjetnosti Leili Topić, spomenik je dobio "gotovo emancipatorsku ulogu ... u osvještavanju problematike baštine" putem Maljkovića i njegove video trilogije "Scenes for a New Heritage", snimane na Petrovcu (slike 77., 78.).³³⁴ U djelu je spomenik na Petrovoj gori odabran kao reprezentativni i metaforički pokazatelj uloge naslijeđa NOB-a i spomenika u današnjem društvu budući da propada postepeno.³³⁵ Video materijali, uz nacрте i modele spomenika izloženi su, između ostaloga, na Devetom bijenalu u Istanbulu, Van Abbemuseumu u Eindhovenu, Muzeju moderne i suvremene umjetnosti u Rijeci i u Museum of Modern Art u New Yorku gdje su na uspješnoj izložbi sudjelovali i drugi autori na temu odnosa baštine i prolaznosti vremena, a izložba je nosila ime Maljkovićeve trilogije.³³⁶ Branko Franceschi, urednik kataloga Maljkovićeve izložbe u MMSU, navodi da je jedan od razloga međunarodnog interesa za ove radove univerzalna činjenica da su se diljem svijeta javljali razni sustavi, izumi i revolucije s čežnjom istinskog poboljšanja života i čovjeka, no nisu urodili plodom da ga promijene na bolje.³³⁷

Video radovi iz trilogije, nastali u periodu od 2004. do 2007. godine, bave se pitanjem značenja spomenika danas, ali i njegovom estetikom, a prikazuju posjete budućih generacija. U prvom video radu posjetitelji dolaze automobilima futurističkog izgleda, omotanima folijom koja vizualno korespondira s pločama spomenika. Raspravljaju o bezvremenosti spomenika i o tome što bi moglo biti njegovo značenje, prema kojemu pokazuju ravnodušnost i neshvaćanje,³³⁸ a komuniciraju kroz nama slabo razumljiv jezik. Oboje pokazuje da se društveni kontekst te zamišljene budućnosti potpuno mijenja u odnosu na vrijeme u kojem je spomenik načinjen, čak i u odnosu na danas, a sukladno tome mijenja se i ono što će budući promatrač moći iščitati i razumjeti o građevini, njezinoj prošlosti i svrsi.³³⁹ Radnja se simbolično odvija na datum Titovog rođendana 2045., dok se u sljedećem videu posjet događa na Dan Republike 2063.³⁴⁰ U drugom nastavku, mladić poput hodočasnika obilazi spomenik za snježnog i maglovitog vremena, dok posljednji video prikazuje mladež koja se "besciljno"

³³³ David Maljković (Rijeka, 1973.) poznat je po video radovima koji često tematiziraju zaborav graditeljskog naslijeđa socijalizma koje je bilo pokazatelj izgradnje socijalističkog društva, bilo ono trgovačke, memorijalne ili neke druge funkcije, a među njima posebnu ulogu imaju spomenici iz opusa Vojina Bakića (*David Maljković. Scene for new heritage, These days, Lost memories from these days*, katalog izložbe).

³³⁴ Topić, "Za što ne zaboraviti", 245.

³³⁵ Krištofić, "Neposlušna baština".

³³⁶ Johnson, "Review: 'Scenes for a New Heritage' at the Museum of Modern Art".

³³⁷ Maljković, *Scene for new heritage, These days, Lost memories from these days*.

³³⁸ Topić, "Za što ne zaboraviti", 257.

³³⁹ Maljković, *Scene for new heritage, These days, Lost memories from these days*.

³⁴⁰ Isto.

okuplja na tom prostoru.³⁴¹ Prikazani posjeti spomeniku iz ove trilogije u suprotnosti su s redovitim, obaveznim školskim izletima 1980-ih godina na kojima su učenici podučavani službenoj interpretaciji povijesti.³⁴² Maljković, koji je i sam sudjelovao u takvom obliku nastave, navodi ju kao pokazatelj koliko je spomenik bio prisutan u kolektivnoj memoriji generacije u kojoj je odrastao, dok ga među generacijama rođenim nakon 1980-ih, poput njegovog snimatelja, mnogi nisu nikada vidjeli.³⁴³

Pored propitivanja fizičkog stanja spomenika i odnosa prema njima, čest je kod autora i formalistički pristup koji se fokusira na estetsku komponentu, što je djelomično bio slučaj kod *Scena za novo naslijeđe*.

Godine 2015. nastao je film umjetnika Igora Grubića "Spomenik" u kojemu su apstraktni socijalistički spomenici u regiji, između ostaloga onaj na Petrovoj gori, pretvoreni u "visoko estetizirane slike", koje poetično ističu njihovu vizualnu kvalitetu, osjećaj za krajolik kao lokaciju povijesnog stradanja, ali i propast samih spomenika. Film je osvojio HT nagradu za hrvatsku suvremenu umjetnost.³⁴⁴

³⁴¹ "Scene For New Heritage Trilogy".

³⁴² Maljković, *Scene for new heritage, These days, Lost memories from these days*.

³⁴³ Topić, "Zašto ne zaboraviti", 257.

³⁴⁴ Hina, "Video. jubilara 10. HT nagrada za hrvatsku suvremenu umjetnost, Podrška zaštiti spomeničke baštine NOB-a".

10. ZAKLJUČAK

Za spomenik Ustanku naroda Banije i Korduna moglo bi se reći da je sinteza skulpture, arhitekture, urbanizma ili krajobrazne arhitekture, prirode i kulture sjećanja, a koncipiran je i da povezuje cijelo spomen-područje s baštinom iz različitih povijesnih razdoblja koja se na njemu nalazi, što su sve smjernice potrebne za valorizaciju i prema tome, eventualnu revitalizaciju. Spomenik na Petrovoj gori s muzejom nije funkcionirao kao zaseban objekt, već kao glavna građevina prvog spomen-područja u tadašnjoj Socijalističkoj Republici Hrvatskoj, nove kategorije zaštite koja je i danas u upotrebi, a nastala je iz specifične politike za očuvanjem sjećanja putem utilitarnih, rekreativnih i turističkih sadržaja povezanom s naporima za zaštitu i prezentaciju postojeće baštine iz 20. stoljeća i ranije., zbog čega je značajan i u konzervatorskom smislu. Pokazatelj je kako su ta područja funkcionirala i da se kontinuitet njihove baštine može iskoristiti bez obzira na raznolikost tipologije, upotrebe, vremena ili konteksta nastanka te ga treba očuvati zbog mnogo kulturno-povijesnih lokaliteta okupljenih na jednom prostoru.

Spomenik zbog svoje je tipologije kao skulpture, arhitekture, a ujedno i spomen-područja, jedan je od primjera i pokazatelja suradnje međunarodno afirmiranih autora različitih struka na komemorativnim objektima koji su nastajali na državnim natjecajima, slijedeći modernističke tendencije sinteze svih umjetnosti, ali je i pokazatelj ulaska hrvatske i jugoslavenske javne skulpture na europsku razinu i konačnog napuštanja tradicionalnih realističkih formi i utjecaja spomeničke produkcije SSSR-a, čemu je pridonio Bakić.

Ono što spomenik čini vizualno jedinstvenim je čelična oplata koja se razlikuje u odnosu na ostatak spomeničke produkcije Hrvatske za koju su česti materijali bili, primjerice, beton ili kamen, a koncept upotrebe sjajnog materijala i obrada njegove površine specifične su karakteristike važne za proučavanje Bakićevog opusa. Ipak, o stupnju njegovog umjetničke vrijednosti vodile su se rasprave. Prema Maroeviću, autoru Bakićeve monografije, djelo se ne odlikuje inventivnošću u usporedbi s njegovim starijim opusom, a arhitektonska razrada nadišla je skulpturu. Ipak, mnogi povjesničari umjetnosti ističu da kvaliteta forme postoji, a može se zaključiti da je zbog monumentalnosti i svjetlosnih efekata, koji su bili predmet Bakićevog istraživanja, spomenik ostavljao snažan dojam na promatrače, posebice za jakog sunca, što odgovara činjenici da je to bio njegov najveći spomenik. Sagledavanje ne samo njegovih dimenzija, već i cijene i procesa njegove gradnje potvrđuje ambicioznost projekta

koji se dugo gradio, što pokazuje i financiranje izdacima zajednice koja je na taj način sudjelovala u izgradnji.

Baština na spomen-području Petrove gore svjedok je života ljudi u lokalnoj povijesti te je vezana uz događaje u kontekstu Hrvatske i Europe, poput povezivanja Ugarske i Hrvatske u državnu zajednicu (prema jednom dijelu interpretacija), obrane Habsburške Monarhije od Osmanlija, itd. te je zato vrijedan očuvanja, neovisno o umjetničkoj vrijednosti, trenutačnoj upotrebi i političkom kontekstu. Također, spomenik je zajedno s područjem proizvod i svjedok umjetničke i kulturne produkcije sustava koji je takve objekte podizao u vremenski i prostorno ograničenom okviru i više u takvom obliku ne postoji te se više neće u istom estetskom, društvenom i političkom okviru proizvoditi budući da se prošlost ne može ponoviti.

Činjenica da je spomenik bio velik i skup projekt koji nije potpuno završen prvi je faktor koji otežava obnovu, a njegovo je propadanje bilo drugačije i složenije od tipičnog ideološkog uništavanja antifašističkih spomenika diljem Europe nakon pada Berlinskog zida. Njegovo stanje ostaje neizvjesno i zbog neovlaštenog uklanjanja muzealija i skupe oplata, razornog utjecaja mikroklimatskih čimbenika koji djeluju na vrhu gore, a obnovu sprječavaju pravni i financijski problemi te ona s vremenom postaje sve teža i skuplja zbog povećavanja propadanja strukture. Rješenja revitalizacije su privremena, ali iskorištavaju ostale resurse koje gora nudi. Pozitivan je pomak suradnja lokalnih upravnih tijela i udruga u općinama i Karlovačkoj županiji, zbog kojih se održava određeni kontinuitet upotrebe platoa ispred spomenika. Potencijal koji bi se mogao još više potaknuti je organiziranje manifestacija na mjestu spomenika koji uključuju lokalnu tradiciju, primjerice kuhinju, folklor, sajmove, što bi moglo pomoći očuvati i kontinuitet nematerijalne baštine ovih krajeva te ga promovirati, a time bi se cjelovito prezentirala slika baštine Petrove gore i, u idealnom slučaju, podržalo bi se gospodarstvo i kulturni život lokalne zajednice. Sukladno navodu Tatjane Vlačić Vujičić o umrežavanju spomen-područja s baštinom jednake tematike u Europi, prijedlog je razmotriti njegovo povezivanje jednom od kulturnih ruta Vijeća Europe pod nazivom "Libertation Route Europe", koja uključuje lokalitete vezane uz Drugi svjetski rat i oslobađanje od okupacije. Kao što je istaknula Sanja Horvatinčić i kao što ističe okvir ovog rada, prezentacija spomenika i bolnice bila bi najuspješnija u kontekstu cijelog nekadašnjeg spomen-područja, o kojem oni kontekstualno ovise. Prijedlog autorice ovog rada je pri budućoj valorizaciji uzeti u obzir ne samo baštinu iz Drugog svjetskog rata i kasnije, iako je ona najbrojnija i smisleno povezana, već uključiti i ostatak lokaliteta iz prijašnjih povijesnih razdoblja, ponajprije

Kraljev grob, pri čijoj prezentaciji treba uzeti u obzir i druge teorije o lokaciji pogibije, kao i pavlinski samostan koji je peti objekt tog reda u Slavoniji i druge. Time bi se dobio pregled istog područja uz širu povijesti lokalne zajednice kroz uključivanje povijesti njegovih većinskih i manjinskih naroda, različitih kultura kroz više vremenskih razdoblja. U prostornom smislu to je u novije vrijeme započeto uređenjem i održavanjem planinarskih staza sa sadržajima poput ornitološkog parka, koje vode do lokaliteta i sadržaja nabrojanih u ovom radu. Time se obnavlja sinteza prirodne, rekreativne i kulturne dimenzije. Bez obzira na to hoće li se spomenik obnoviti, u interpretacijskom smislu je prijedlog predstaviti povijest i kulturu ovog područja kroz organizaciju edukativnih sadržaja poput radionica, predavanja ili info-ploča. Ukoliko se uspiju riješiti svi pravni problemi i osigurati financije te se spomenik obnovi, ambiciozniji prijedlog mogao bi biti osnivanje muzeja ili interpretacijskog centra u spomeniku ili u njegovoj blizini koji bi objedinjavao sva razdoblja iz kojih potječe kulturna baština spomen-područja, za koji bi bila potrebna ozbiljna, sustavna istraživanja i suradnja kompetentnih stručnjaka ili institucija. Uz multiperspektivnost i prikazivanje različitih, a ipak zajedničkih sudbina ljudi bez obzira na narodnost, kulturu, ideološku pripadnost, religiju, vrijeme u kojem su živjeli, kako bi se postiglo objektivno razumijevanje povijesti, ali i osnova za njihovo pomirenje na tragu citata "ljubite svoje neprijatelje" (Lk 6.27).

Ovaj rad ostavlja prostora za daljnja istraživanja arhivske građe, literature i slično kako bi se detaljnije prikazalo spomenik – posebice izgled interijera, inventara muzeja u spomeniku i noćne iluminacije 1980-ih, ali i njegov nastanak, funkcioniranje u sklopu spomen-područja, pa i način uništenja, a svakako i istraživanja povijesnih događaja koje spomen-područje obuhvaća, od strane stručnjaka i institucija, kako bi se moglo kvalitetno raditi na edukaciji.

11. SLIKOVNI PRILOZI

Slika 1. Spomenik na Petrovoj gori, Preuzeto iz: <http://ratne-stete.mdc.hr/hr/ratne-stete/detalji/Memorijalni%20park%20Petrova%20Gora,37.html> (15.03.2023.).

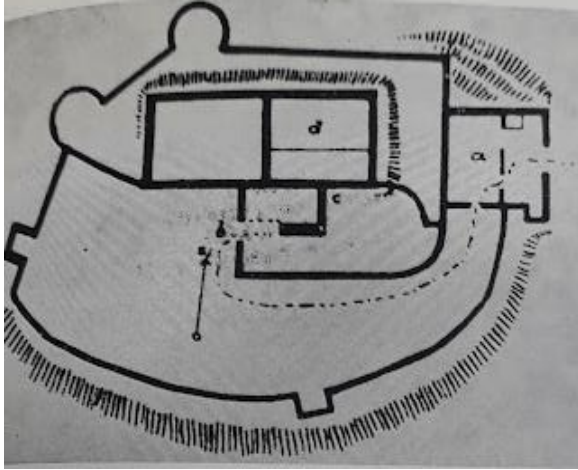
Slika 2. Vojin Bakić, Spomenik u Kamenskoj, 1968. Preuzeto iz: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/sh/d/d3/Spomenik_Kamensko.jpg (11.09.2023.).

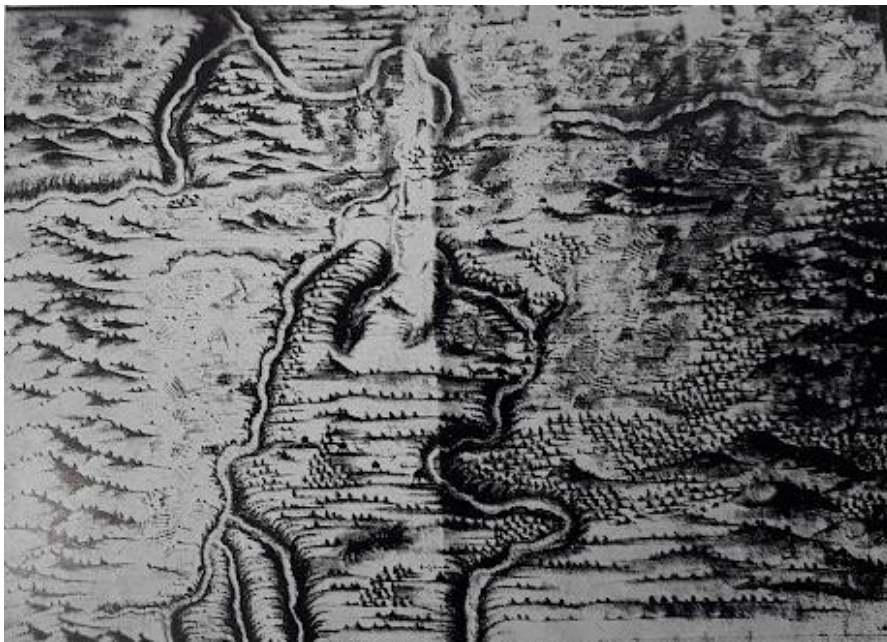
Slika 3. Spomen - obilježje kralju Petru, 2006. Fotografija iz vlastite arhive.

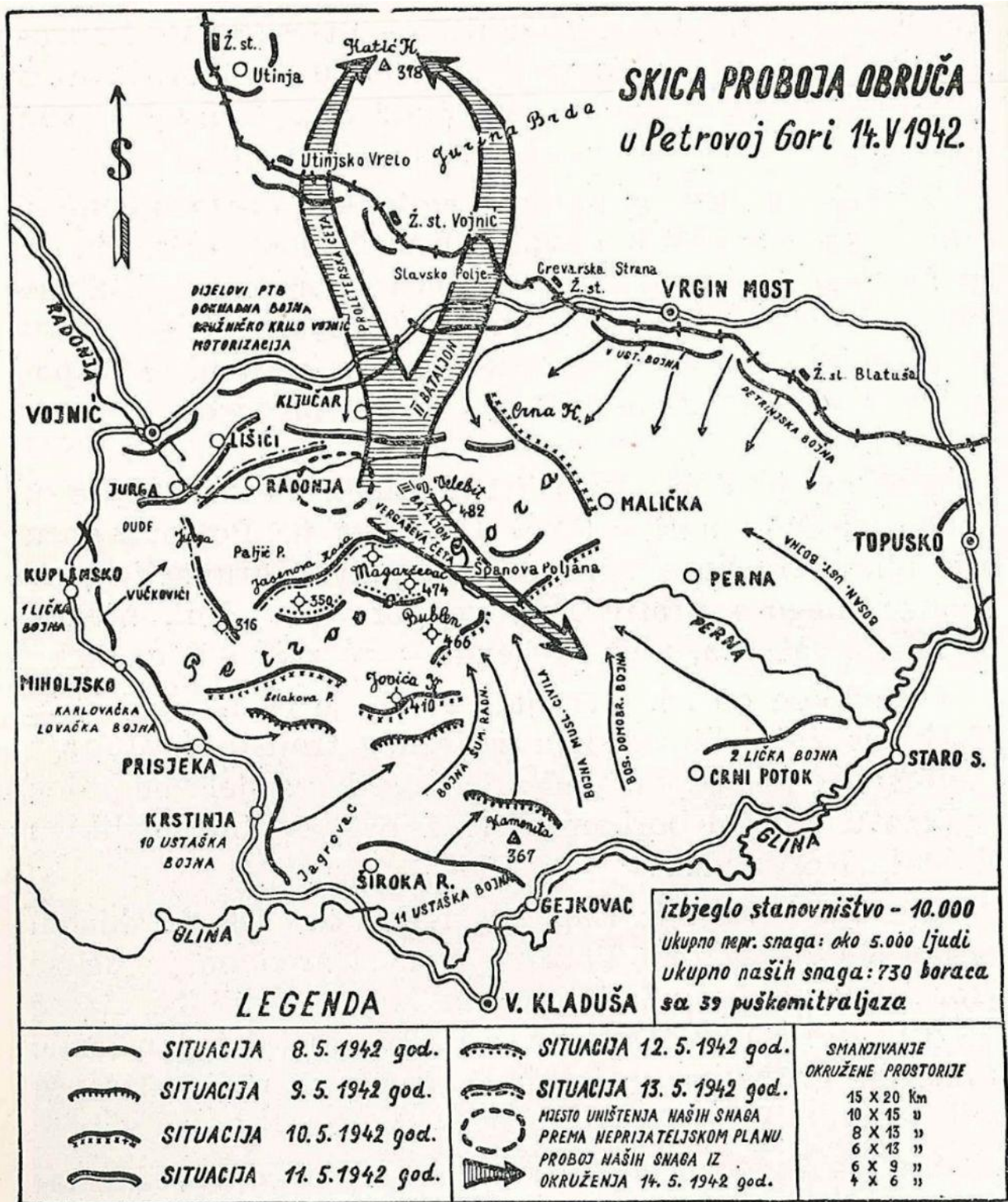
Slika 4. Pavlinski samostan sv. Petra. Fotografija iz vlastite arhive.

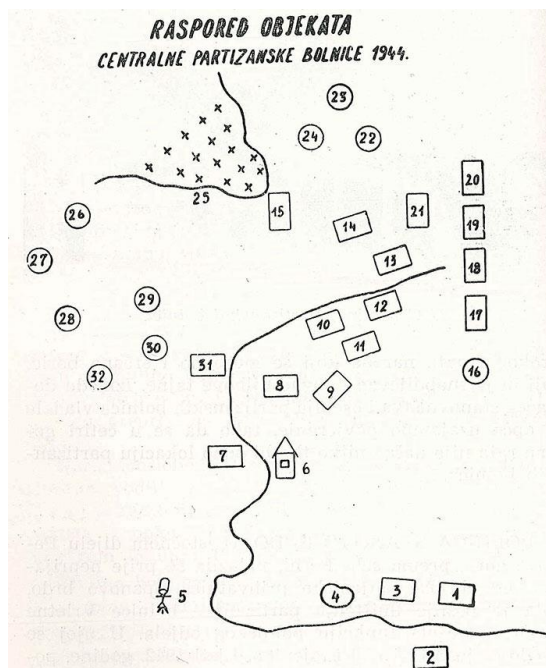
Slika 5. Perna, tlocrt grada iz 1699. Preuzeto iz: A. Horvat, O spomenicima kulture s područja Petrove gore, Simpozij o Petrovoj gori povodom 25. godišnjice III. zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969.

Slika 6. M Stier. Kordun oko Karlovca s čardacima, oko 1650. g. Preuzeto iz: A. Horvat, O spomenicima kulture s područja Petrove gore, Simpozij o Petrovoj gori povodom 25. godišnjice III. zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog

Slika 7. Skica proboja obruča. Preuzeto iz: <https://antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/5/14/322/> (03.09.2023.)

Slika 8. Raspored objekata Centralne partizanske bolnice 1944., Preuzeto iz: <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/> (20.07.2022.).

**RASPORED OBJEKATA CENTRALNE
PARTIZANSKE BOLNICE 1944.**

1. Pekara
2. Kovačnica
3. Spremište
4. Bazen
5. Tuš
6. Stražarnica
7. Čekaonica
8. Zgrada za stražu
9. Električna centrala
10. Uprava i kom. straž. bataljona
11. Stanica za dezinfekciju
12. Spremište
13. Kuhinja
14. Ranjeničko odjeljenje br. 4
15. Stražara
16. Zemunica
17. Operaciona sala br. 1
18. Ranjeničko odjeljenje 1
19. Ranjeničko odjeljenje 2
20. Ranjeničko odjeljenje 3
21. Zgrada za sanit. osoblje
22. Zemunica
23. Zemunica
24. Zemunica
25. Groblje sa preko 1000 grobnica
26. Zemunica
27. Zemunica
28. Zemunica
29. Zemunica dr Marije Šlezinger
30. Zemunica
31. Prijemno odjeljenje i oper. sala br. 2
32. Zemunica.

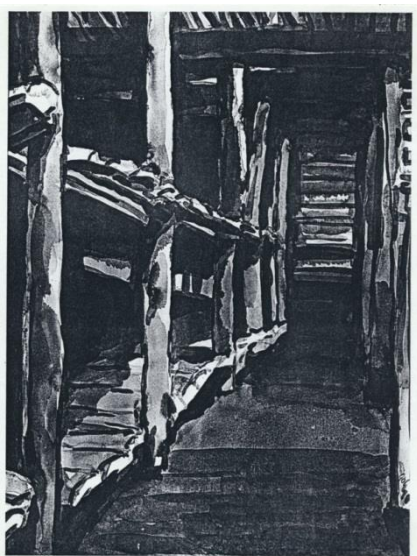
Slika 9. Legenda rasporeda kompleksa Centralne partizanske bolnice, stanje 1944. Preuzeto iz: <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/> (20.07.2022.).

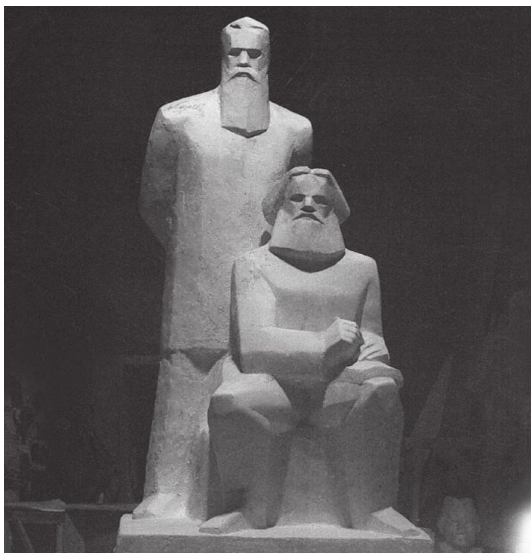
Slika 10. Kompleks Centralne partizanske bolnice, Preuzeto iz: <https://www.youtube.com/watch?v=Rxv8HnqweHo>. (29.07.2023.).

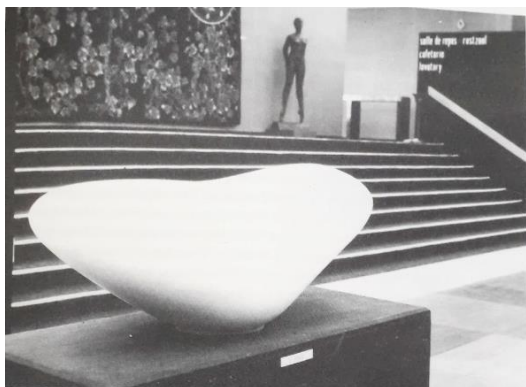
Slika 11. Unutrašnjost bolnice. Preuteto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora> (15.09.202.).

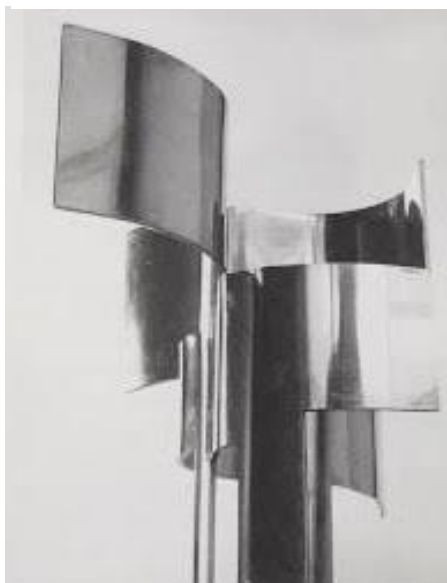
Slika 12. . Predrag Gol, Zemunica dr. Marije Šlezinger,, 1974. Slika je bila dio izložbenog postava u Muzeju revolucije na Petrovoj gori. Preuzeto iz: <http://ratne-stete.mdc.hr/hr/ratne-stete/ostecene-zbirke/Memorijalni%20park%20Petrova%20Gora,37.html> (29.07.2023.).

Slika 13. Vojin Bakić, Prijedlog za spomenik Marksu i Engelsu, 1950.-1953., Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/post/the-saga-of-belgrade-s-marx-engels-monument-and-square> (14.09.2023.).

Slika 15. Vojin Bakić, Ležeći torzo, 1957. na izložbi "50 godina moderne umjetnosti", Bruxelles. . Preuzeto iz: Vojin Bakić: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 63.

Slika 14. Vojin Bakić, Razvijena površina, 1962. Preuzeto iz: Vojin Bakić: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 85.

Slika 16. Vojin Bakić, Svjetlonosni oblici 2, Preuzeto iz:
<https://www.spomenikdatabase.org/vojin-bakic> (25.07.2023.).

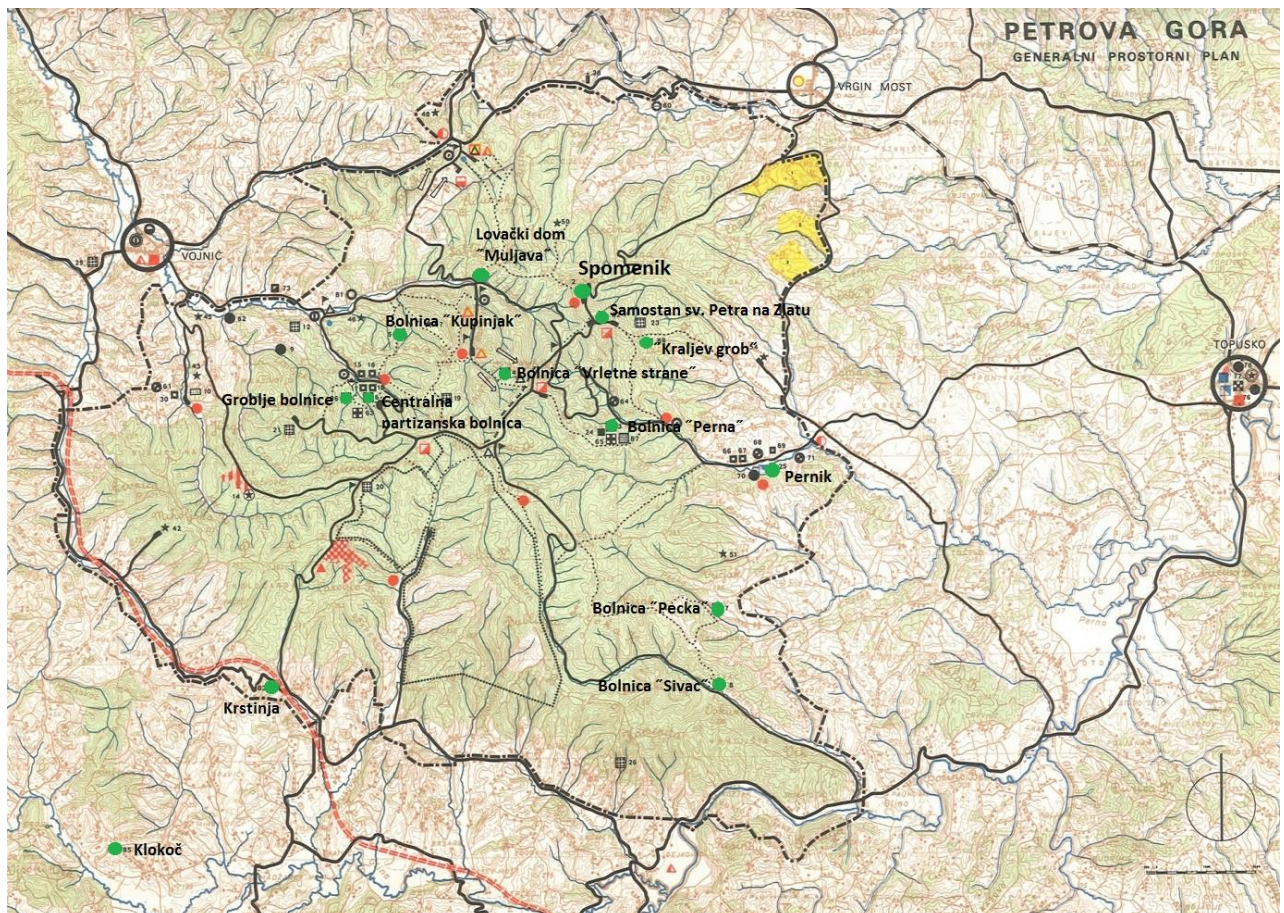
Slika 17. Vojin Bakić, Razlistana forma, 1961. Preuzeto iz:
https://th.bing.com/th/id/OIP.Q6dE9PixW6ki_R52chwSLgAAAA?pid=ImgDet&rs=1
(08.09.2023.).

Slika 18. Berislav Šerbetić, Spomen-dom u Kumrovcu, 1972-1974., Preuzeto iz: https://www.antoniosiber.org/spomen-dom_i_vila_kumrovec.html (15.09.2023.).

Slika 19. Stevan Luketi, Jure Kaštelan, Spomen-obilježje u blizinu Centralne partizanske bolnice, 1961. Preuzeto iz: <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/> (10.02.2023.).

SPOMEN OBJEKTI		TURISTIČKI SADRŽAJI	
2 ▲ vidikovac »Petrovac« + spomenik	20 ■ mjesto 300 žrtava — maj 1942.	51 ★ partiz. odred »Pecka«	78 ● komanda IV korpusa
3 ■ partiz. bolnica »Perna«	21 ■ masovni pokopi — obrub 1942.	54 ★ partiz. odred »Meliča«	81 ● čekanje pomoći
4 ■ partiz. bolnica »Vrletne strane«	22 ■ mjesto 450 žrtava — maj 1942.	60 ● formiranje VIII korpus. divizije — 12. XI 1942. god.	82 ■ samostan »Sv. Petar«
5 ■ partiz. bolnica »Kuginjak«	24 ■ partizanski logar	61 ● Džodani — mjesto konferencije	83 ■ gradina »Krstinja«
6 ■ »Centralna partiz. bolnica«	25 ■ gradina »Perna«	62 ■ komanda prvog rajona	84 ■ gradina »Otnič«
7 ■ partiz. bolnica »Pecka«	26 ■ mjesto 220 žrtava	63 ■ »Civilna bolnica«	85 ■ gradina »Klokoč«
8 ■ partiz. bolnica »Sivac«	28 ■ Pavlini samostan	64 ● partizanska apoteka	86 ■ groblje kod »Centralne partiz. bolnice«
9 ● okružni komitet KPH Karlovac	29 ■ spaljeno 300 žrtava — april 1942.	65 ■ part. bolnica »Spanova brdo«	87 ■ groblje kod partiz. bolnice »Perna«
10 ■ štampanja Naprijeda	30 ■ vojna mehanička radionica	66 ■ kovadnica br. 2	88 ■ Kraljev grob
12 ■ masovni pokopi — obrub 1942. god.	38 ★ sjedište partiz. odreda »Lokunja«	67 ● radionica seničkog mat. GSH	
14 ● glavni štab Hrvatske	42 ★ partiz. odred »Mihaljica«	68 ● sjedište I NOO Perna	
15 ■ kaženo	43 ★ partiz. odred »Crna Lokva«	69 ■ kovadnica br. 1	
16 ■ kovadnica	45 ★ partiz. odred »Jurga«	70 ● sjedište CK KPH	
17 ■ pekara	46 ★ partiz. odred »Radnja«	71 ● partizanska pilana	
18 ■ bazen	47 ★ partiz. odred »Viljničica«, »Kijutar« i »Gočalo selo«	72 ■ dječji dom »Radnja«	
19 ■ mjesto 120 žrtava — april 1942.	48 ★ partiz. odred »Brida selo«	76 ● sjedište CK KPH	
	50 ★ partiz. odred »Crevarska strana«	77 ● ZAVNOH	
			● uprava spomen područja
			● centralna informativna služba

Slika 20. . Generalni prostorni plan s legendom. Spomenik, partizanske bolnice, hotel Muljava, Kraljev grob, pavlinski samostan sv. Petra na Zlatu i utvrde (Pernik, Krstinja, Klokoč) označeni su zelenim točkicama (dodano u programu "Paint"). Crveni znakovi odnose se na turističke sadržaje (ugostiteljski objekti, kampovi...), crne zastavice na info-ploče, a ostali crni znakovi većinom na povijesne i arheološke lokalitete. Preuzeto iz: <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/> (11.02.2023.).

N-58

SOCIJALISTIČKA REPUBLIKA HRVATSKA

KONZERVATORSKI ZAVOD
Z A G R E B

Ulica 44/1 tel. 36-515

Broj: 01-56/1-1963

Zagreb, 31. XII 1963.

Na osnovu člana 57. Zakona o zaštiti spomenika kulture /"Narodne Novine" br. 18/60./ Konzervatorski zavod u Zagrebu donosi sledeće rešenje:

R. J. E. D. O. B. A. B. N. J. S. E. O. A.

Utvrđuje se spomeničko područje Petrove Gore

Granica tog područja je sa severa pravac Vojnić - Vrginmost, sa istoka pravac Vrginmost - Perná i Crni Potok do ceste Crni Potok - Kristinje, a sa juga i zapada granica teče tom cestom do Vojnića.

Na tom području nalaze se sledeći značajni spomenici kulture Narodne Revolucije:

1. Crna Lokva - mesto štamparije lista "Naprijed",
2. Crna Lokva - mesto vojno-tehnička radionica,
3. Mesto sjedišta Partizanskog odreda "Crna Lokva",
4. Mesto zločina,
5. Džodani - zgrada,
6. Mesto zločina,
7. Mesto zločina,
8. Mesto masovnog zločina,
9. Mesto zločina,
10. Radonja - mesto Partizanskog dječjeg doma i škole,
11. Radonja - čardak i kuća,
12. Vojnić - kuća,
13. Vojnić - mesto Kotarskog odbora AFA Vojnić,
14. Vojnić - kuća Blažević Ignjatija,
15. Vojnić - kuća Vojšnica,
16. Vojnić - mlin na turbiński pogon,
17. Vojnić - mesto štabe Prvog bataljona KPO u zaseoku Lisičina,
18. Vojnić - mesto Komande mesta Vojnić,
19. Mesto partizanske kožare,
20. Mesto profeterske čete,
21. Mesto puškarske radionice,
22. Bisičjak - mesto prenočišta partizanske čete i prihvatne ambulante,
23. Mesto OK KPH Karlovac,
24. Mesto prve grupe partizanskih odreda,
25. Mesto partizanske jedinice "Kavčevići" na priložnom naselju,
26. Mesto partizanske jedinice "Kavčevići" na priložnom naselju.

Slika 21. Rješenje kojim Konzervatorski zavod u Zagrebu spomeničko područje Petrove gore proglašava spomenikom kulture, 1.12.1963. Preuzeto iz: <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/> (14.09.2023.).

Na osnovi člana 22. stav 3. Zakona o zaštiti prirode ("Narodne novine SRH" broj 34/65) i člana 231. i 234. Statuta općine Vrginmost, ("Službeni vjesnik" Sisak broj 21/67), a nakon pribavljenog mišljenja Republičkog zavoda za zaštitu prirode SRH, broj 199/2-1969. od 23.10.1969. godine, OPCINSKA SKUPŠTINA VRGINMOST, na svojoj VI redovnoj sjedničkoj sjednici Općinskog vijeća, Privrednog vijeća i Vijeća za društvene djelatnosti, održanoj dana 7.11.1969. godine, donijela je

R J E Š E N J E

o

proglašenju dijela Petrove Gore memorijalnim prirodnim spomenikom i rezervatom prirodnih predjela

I

Proglašuje se istočni i sjeveroistočni dio Petrove Gore koji obuhvaća područje između puta Petrovac-Velebit-Magarčevac-Bublen (kota 507, 482, 474. i 446) i oznaka O,N, M,L,K,J,H. i G. specijalne karte kao i dio područja zvanog "Biljeg" između ceste Vojnić kolodvor-Biljeg-Ključar i oznaka U,V. i Z. specijalne karte Republičkog zavoda za zaštitu prirode u mjerilu 1:20000, koja čini sastavni dio ovog rješenja, memorijalnim prirodnim spomenikom i rezervatom prirodnih predjela.

II

Ostali dio područja Petrove Gore koji se predlaže za proglašenje memorijalnim prirodnim spomenikom pripada području općine Vojnić, pa će za njega odluku donesti Skupština općine Vojnić.

III

Izvršenje ovog rješenja se povjerava Upravi za spomen objekte "Petrova Gora" u Vojniću i Republičkom zavodu za zaštitu prirode u Zagrebu.

IV

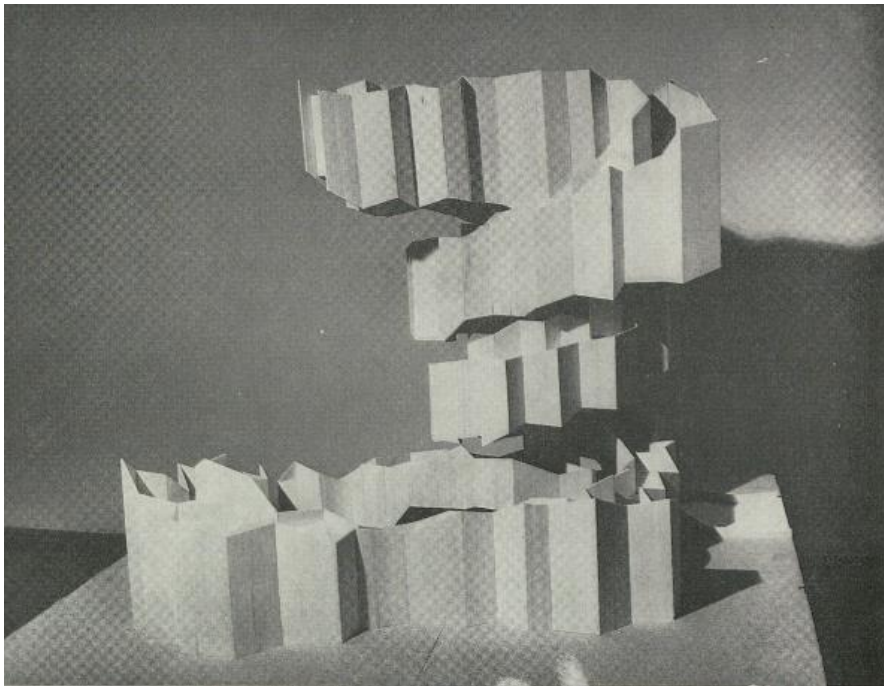
Ovo rješenje stupa na snagu osmog dana po objavljivanju u "Službenom vjesniku" Sisak.

SKUPŠTINA OPĆINE VRGINMOST

Broj: 001-_____/1969.
Vrginmost, 7.11.1969. god.

PREDSJEDNIK,
Djordje Ratković

Slika 22. Skupština Općine Vrginmost, Rješenje o proglašenju dijela Petrove gore memorijalnim prirodnim spomenikom i rezervatom prirodnih predjela, 07. 11. 1969. (vlastita arhiva).

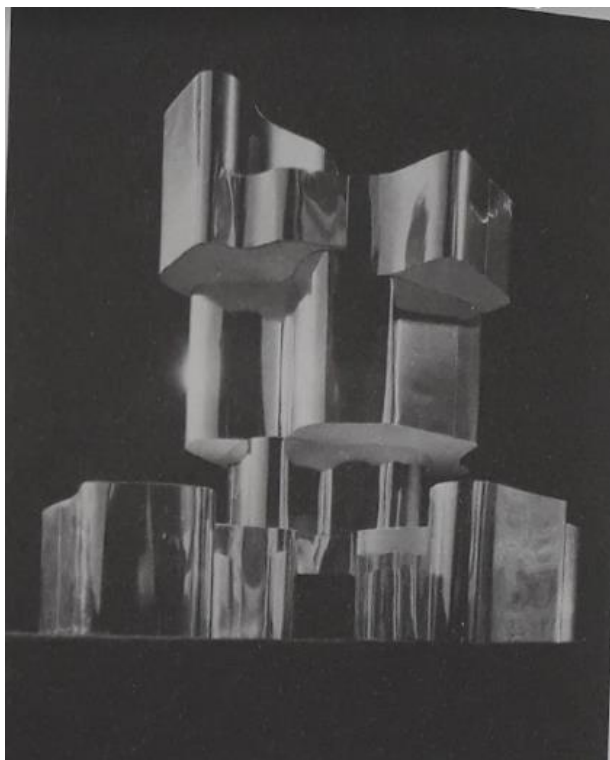
Slika 23. Igor Toš i Tumor Cevegđav, model spomenika – 1. mjesto, 1971. Preuzeto iz: Čovjek i prostor 18, 222 (1971), 17.

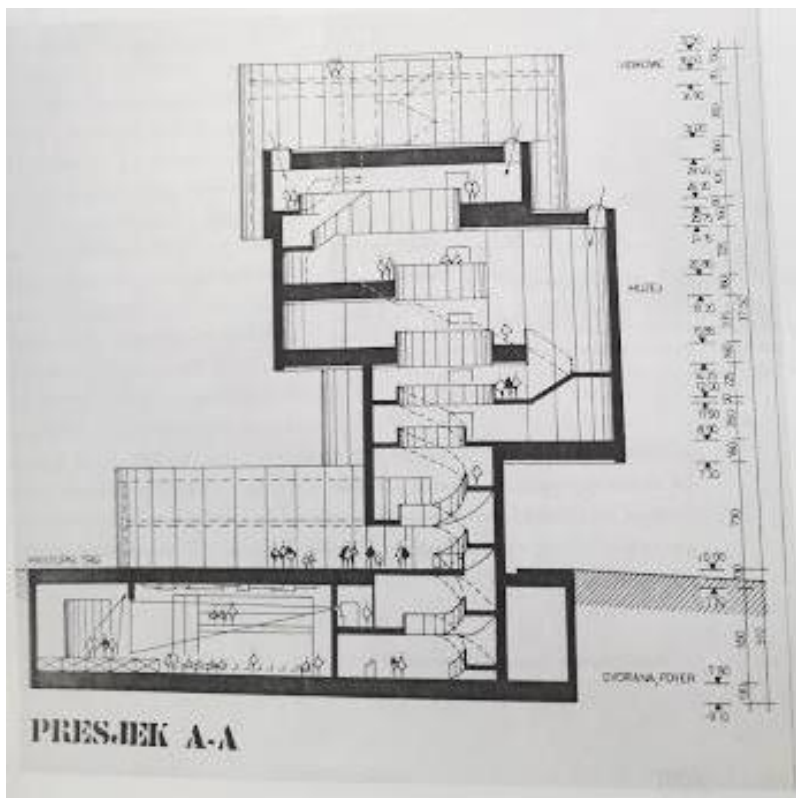
Slika 24. Stevan Luketić, Ivan Vitić, model spomenika – drugo mjesto, 1971.,Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/stevan-luketic> (25.08.202.)

Slika 26. Vojin Bakić, model prvog rješenja spomenika – treće mjesto, 1971.
Preuzeto iz: Čovjek i prostor 18, 222 (1971), 17.

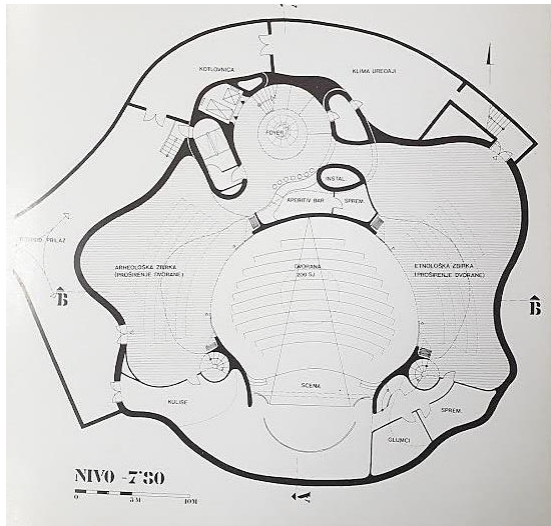
Slika 25. Vojin Bakić (Zoran Bakić – model), pobjedničko rješenje za Spomenik na Petrovoj gori. Preuzeto iz: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 205.

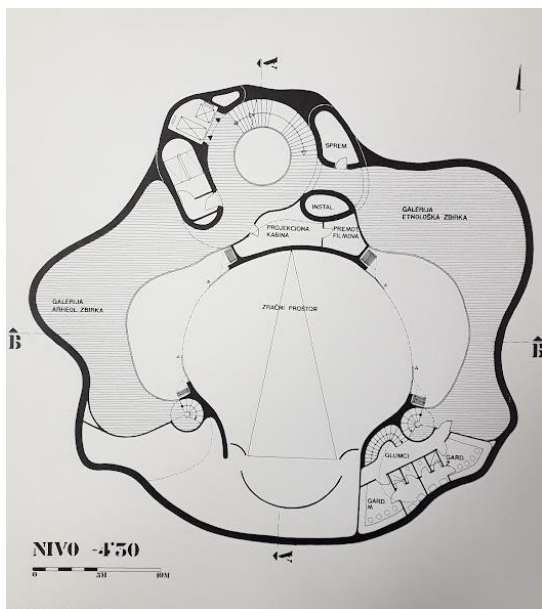
Slika 27. Presjek Spomenika na Petrovoj gori. Preuzeto iz: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 207.

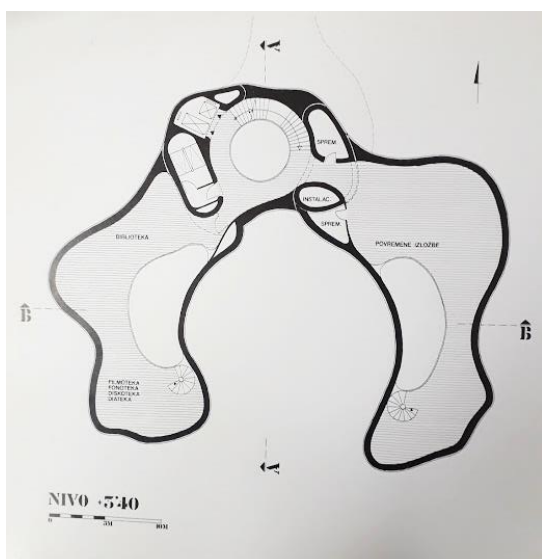
Slika 28. Gradnja spomenika na Petrovoj gori. Preuzeto iz: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 209.

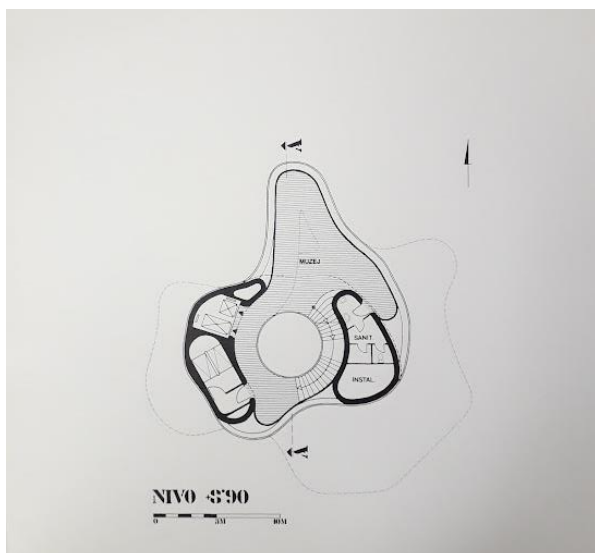
Slika 31. . Tlocrt -2. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević

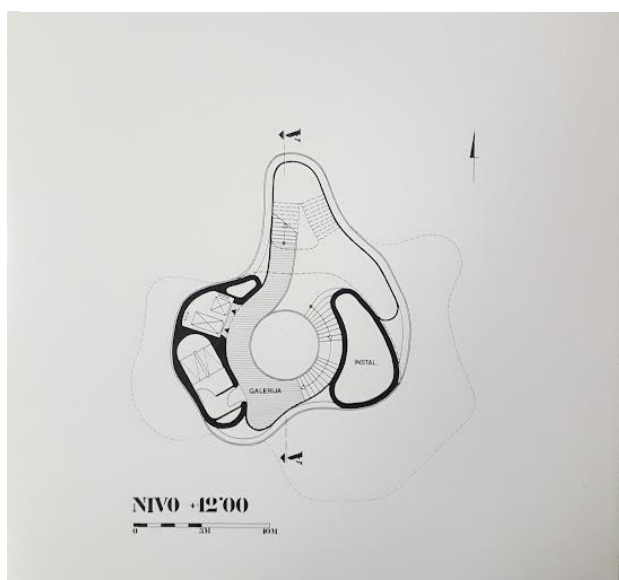
Slika 30. Tlocrt -1. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.

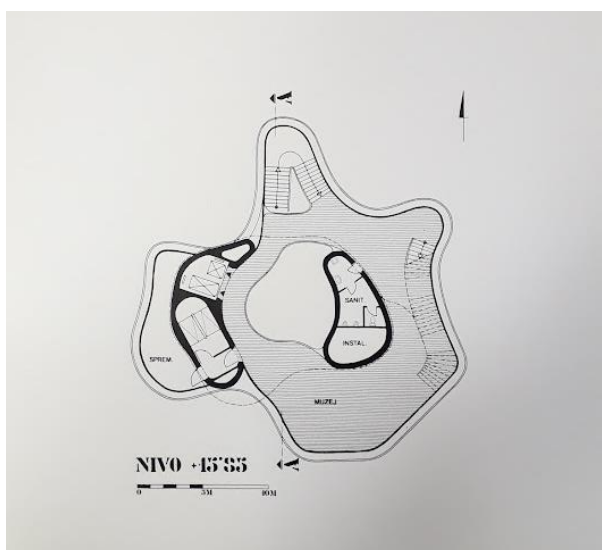
Slika 29. Tlocrt prizemlja. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.

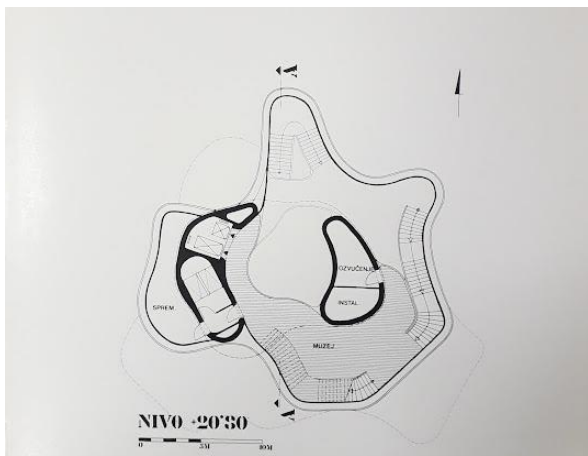
Slika 32. Tlocrt 1. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević

Slika 33. Tlocrt 2. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević

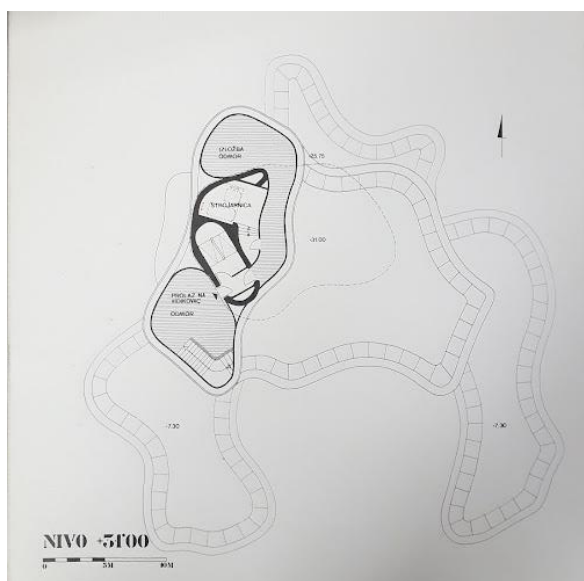
Slika 34. Tlocrt 3. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.

Slika 35. Tlocrt 4. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.

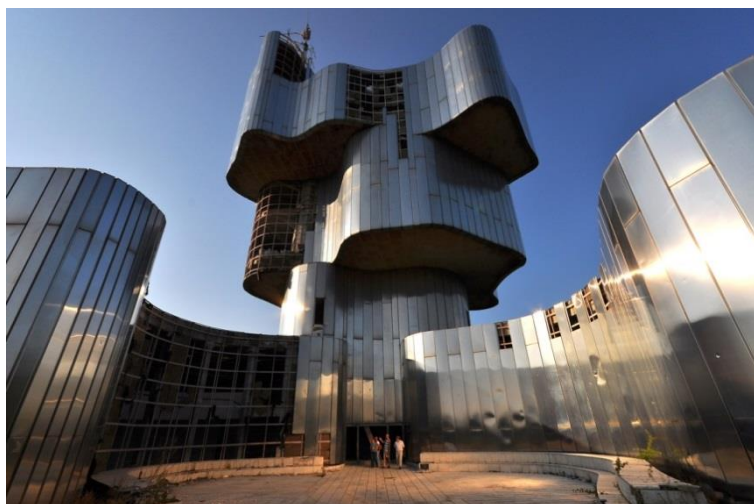
Slika 37. Tlocrt 5. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.

Slika 36. Tlocrt 6. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.

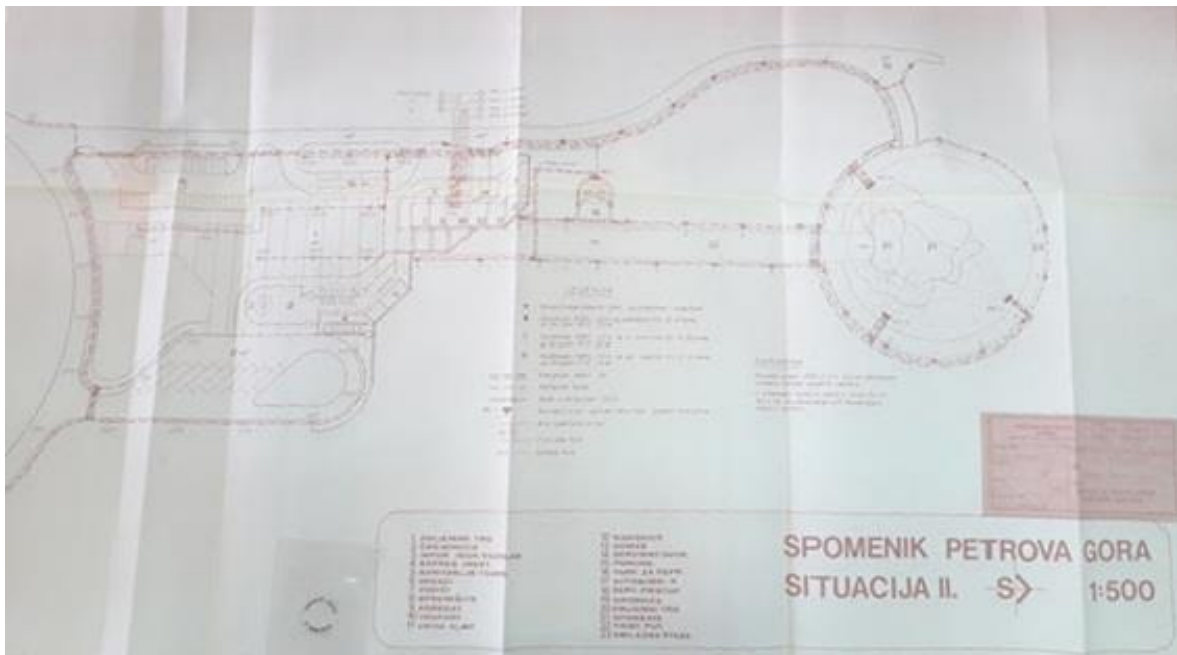
Slika 38. Spomenik za oblačnog vremena, Preuzeto iz: <https://arteist.hr/zanemareno-predumisljajem-kraj-ikonoklasticke-oluje-nad-spomenicima-nob-e/> (10.05.2023.)

Slika 39. Spomenik za sunčanog vremena, Preuzeto iz: https://kulturrpunkt.hr/vijesti/vizualne_umjetnosti/između-modernisticke-estetike-i-revolucionarne-politike/ (21.2.2023.)

Slika 40. Spomenik tijekom zalaska sunca. Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora> (14.09.2023.).

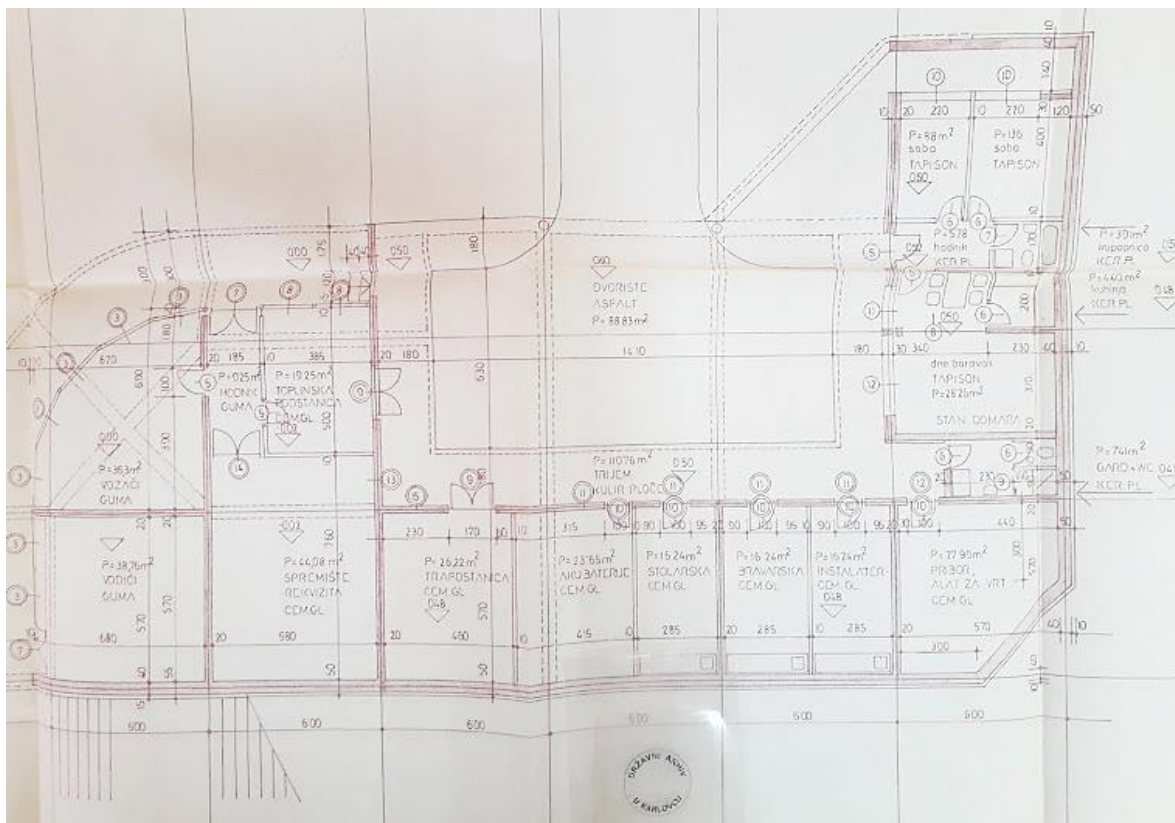
Slika 41. Plan rasvjete na spomeničkom kompleksu, DAKA-376, SO Vrginmost, Spomenik Petrova gora, situacija II, kut. 690.

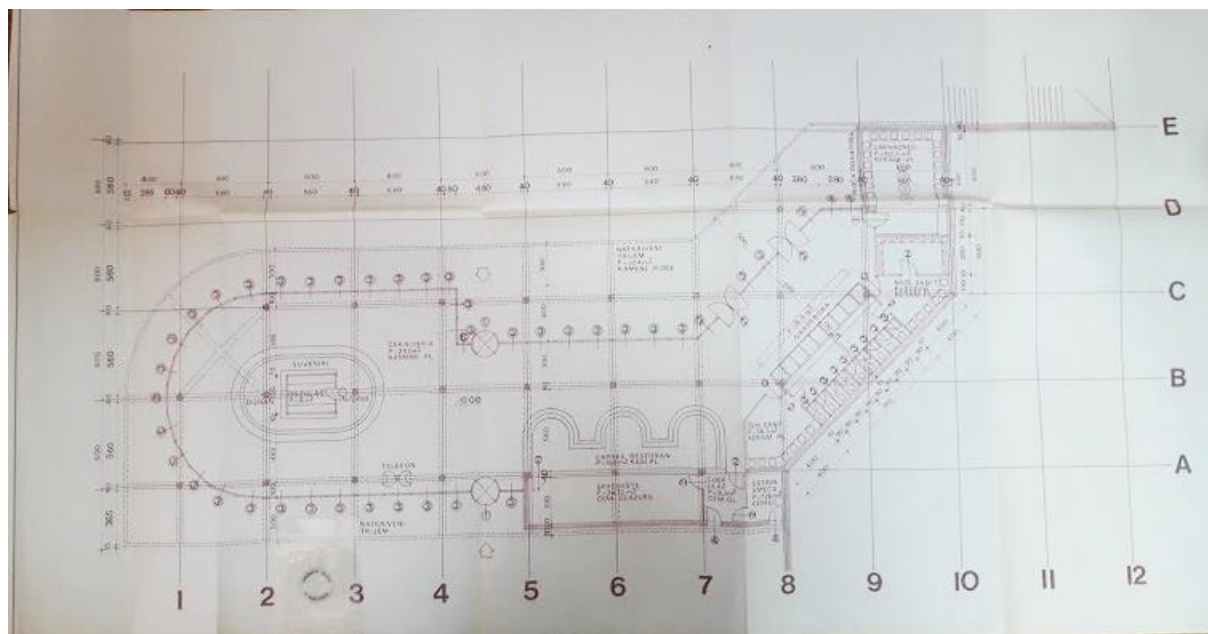
Slika 42. Spomenik viđen iz okolice. Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora> (16.09.2023.).

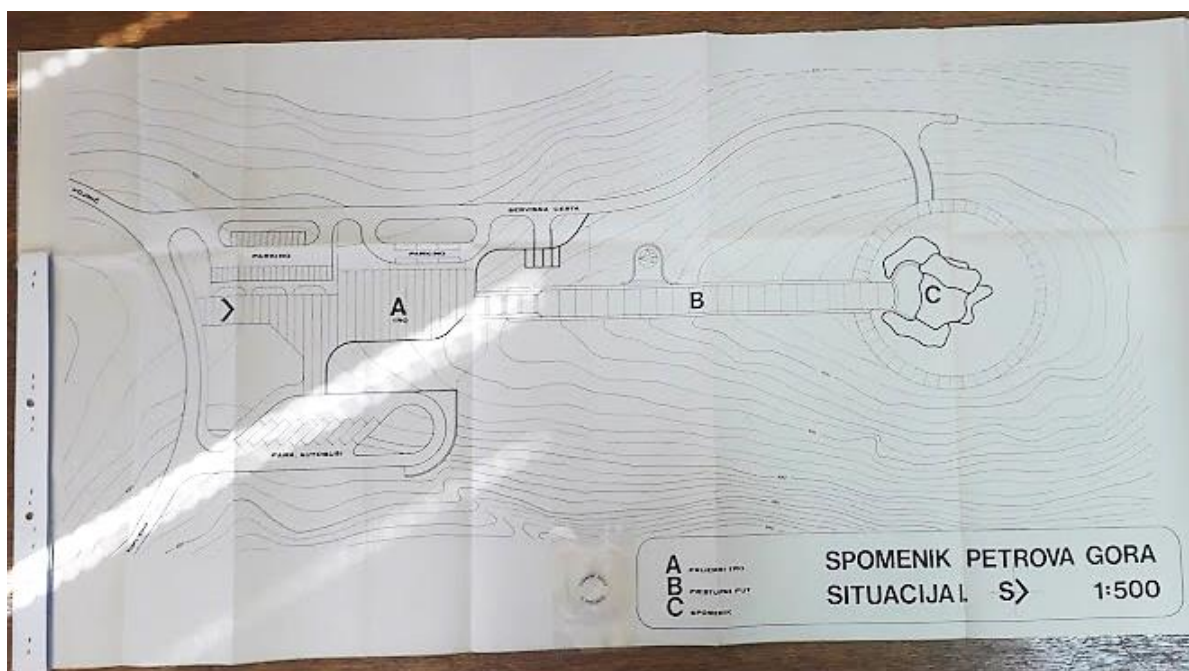
Slika 43. Pogled na spomenik po izlasku iz šume. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

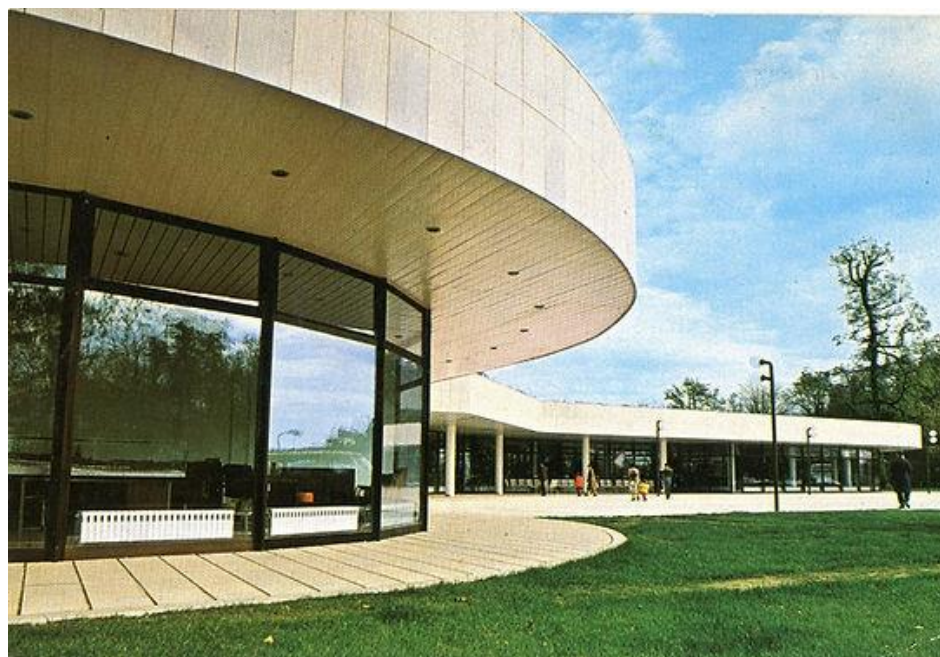
Slika 43. Zapadni objekt na prijemnom trgu, servisne prostorije. Preuzeto iz: HR-DAKA-376, SO Vrginmost, Spomenik Petrova gora, Prijemni trg, kut. 690.

Slika 42. Ugostiteljski objekt s istočne strane prijemnog trga. Preuzeto iz: HR-DAKA-376, SO Vrginmost, Spomenik Petrova gora, Spomenik Petrova gora situacija II., kut. 690.

Slika 44. Plan spomenika s pripadajućim objektima. Preuzeto iz: DAKA-376, SO Vrginmost, Spomenik Petrova gora, situacija II, kut. 690.

Slika 45. Ostakljeni ugostiteljski prostori u spomeničkom kompleksu . Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora> (14.09.2023.)

Slika 46. Maketa spomenika s pripadajućim objektima u krajoliku. Preuzeto iz: Knežević Snješka. "Projekt spomenika na Petrovoj gori".

Slika 47. Maketa spomenika s pripadajućim objektima i vegetacijom. Preuzeto iz: <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/jucer-sutra-na-petrovoj-gori,1680.html> (14.09 2023.).

Slika 48. Pogled s prilaznog puta na pomoćne objekte prekrivene travom. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

Slika 49. Prostor ispred spomenika s klupama. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

Slika 50. Pogled na stubište s prizemlja. Preuzeto iz: <https://pepperurbex.com/petrova-gora-monument-hr-communist-monument-built-in-memory-of-the-croatian-partisan-victims-of-world-war-ii/> (15.09.2023.).

Slika 51. Pogled na stubište s vrha spomenika. Preuzeto iz: <https://pepperurbex.com/petrova-gora-monument-hr-communist-monument-built-in-memory-of-the-croatian-partisan-victims-of-world-war-ii/> (15.09.2023.).

Slika 52. Stubište i katovi. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

Slika 53. Dijelovi stubišta. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

Slika 54. Ograde stubišta/rampe.. Fotografija iz vlastite arhive (2023).

Slika 55. Pilon koji nosi dio stubišta na gornjim katovima. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

Slika 56. Vidikovac, 1980-ih godina. Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora> (17.09.2023.).

Slika 57. Pogled s vidikovca. Fotografija iz vlastite arhive (2023.)

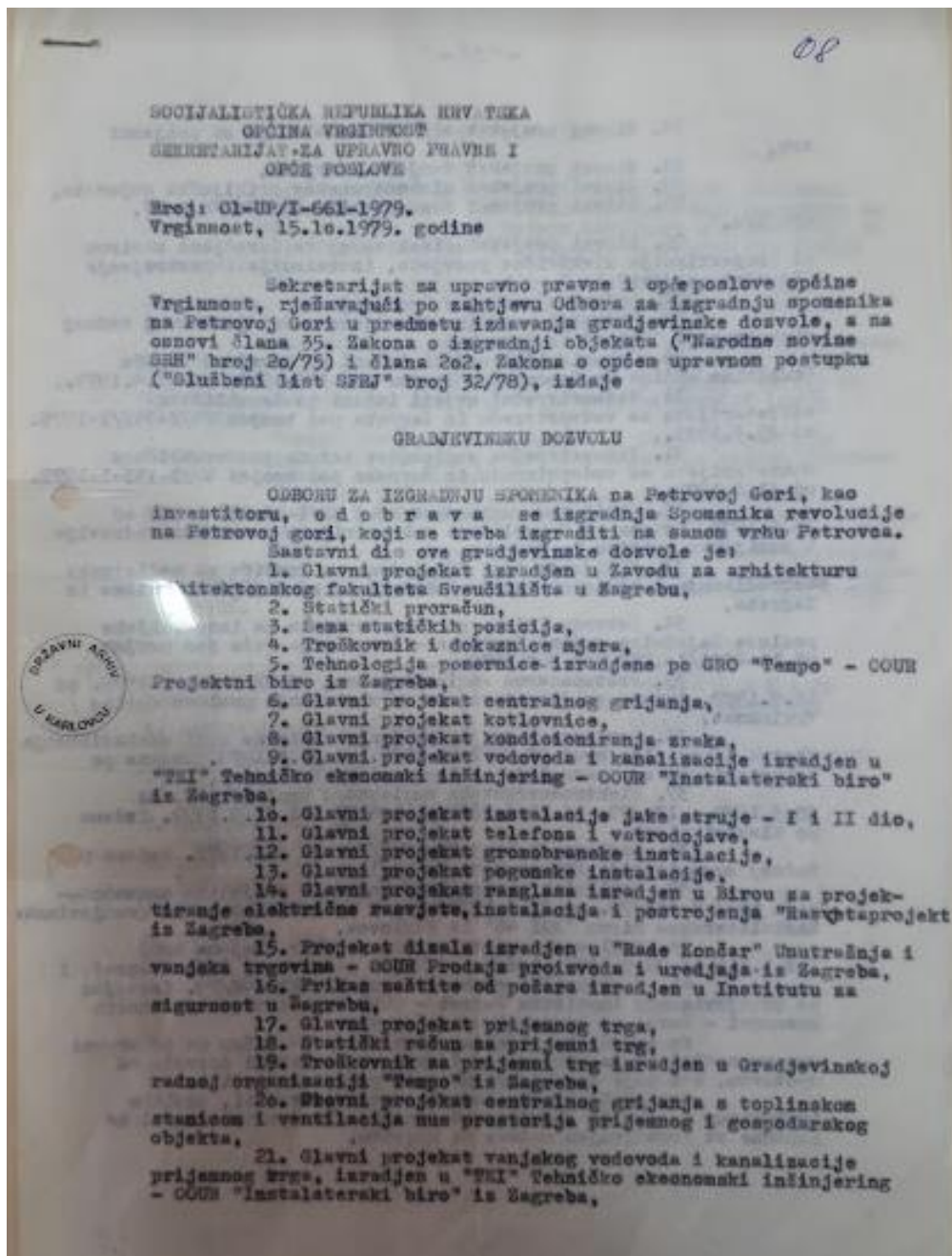
Slika 58. Vrh Veliki Petrovac. Preuzeto iz: <https://naturaviva.hr/petrova-gora/> (15.09.2023.).

Slika 59. Prostorije s dnevnim svjetlom. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

Slika 60. Ostaci drvenih obloga. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

Slika 61. Građevinska dozvola. HR-DAKA-376, SO Vrginmost, Građevinska dozvola, kut. 690.

Slika 62. Inventar muzeja 1990-ih godina, Preuzeto iz: <http://ratne-stete.mdc.hr/hr/ratne-stete/detalji/Memorijsalni%20park%20Petrova%20Gora,37.html> (25.07.2023.)

Slika 63. Spomenik na Petrovoj Gori, 2010. i 2011. godina (snimila: Svjetlana Zorić). Preuzeto iz: <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/gal-kirn-između-modernisticke-estetike-i-revolucionarne-politike,1676.html> (15.09.2023.).

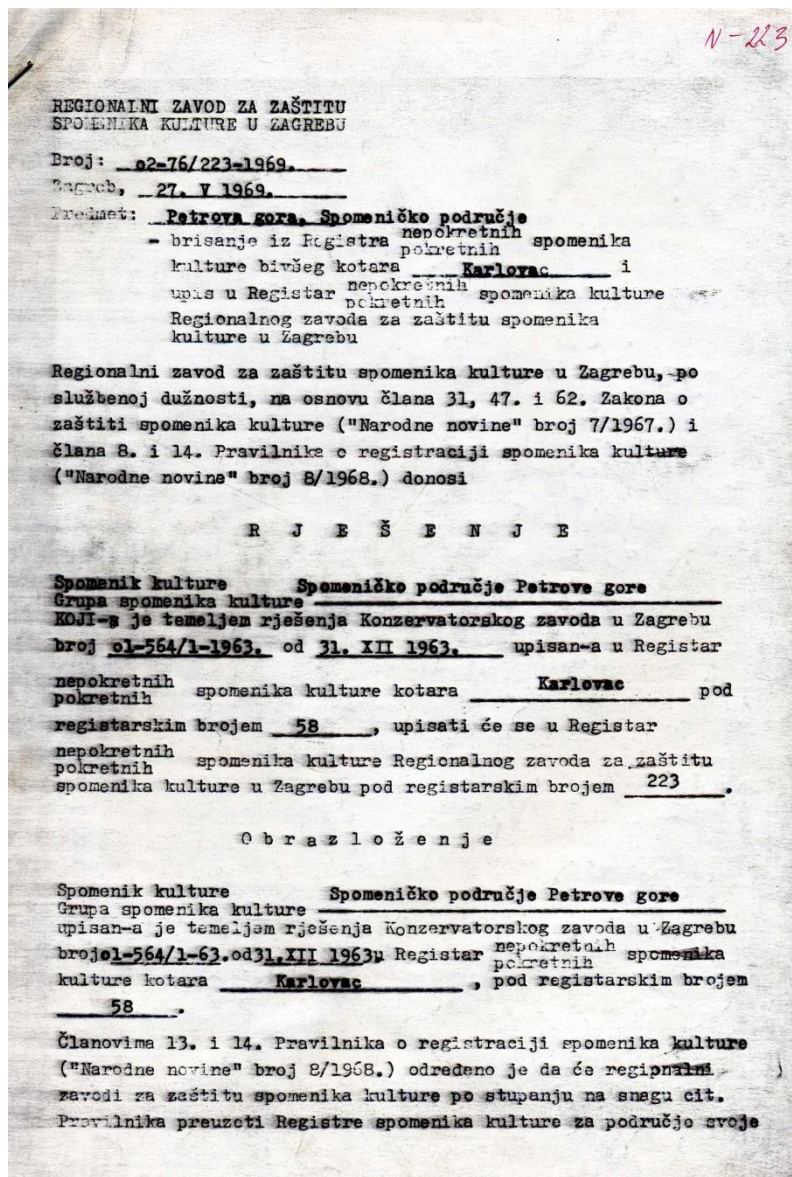
Slika 64. Metalna ploča u procesu otpadanja. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

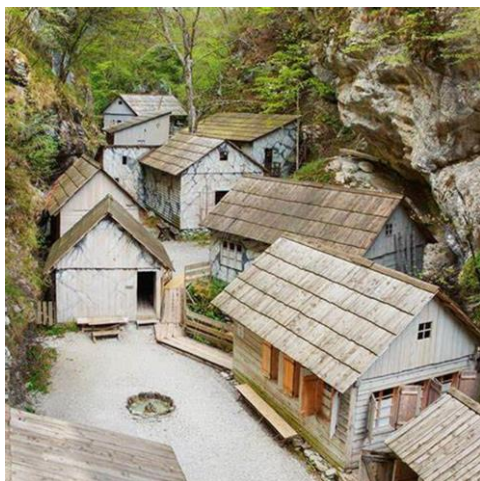
Slika 65. Reflektori iza klupa amfiteatra. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).

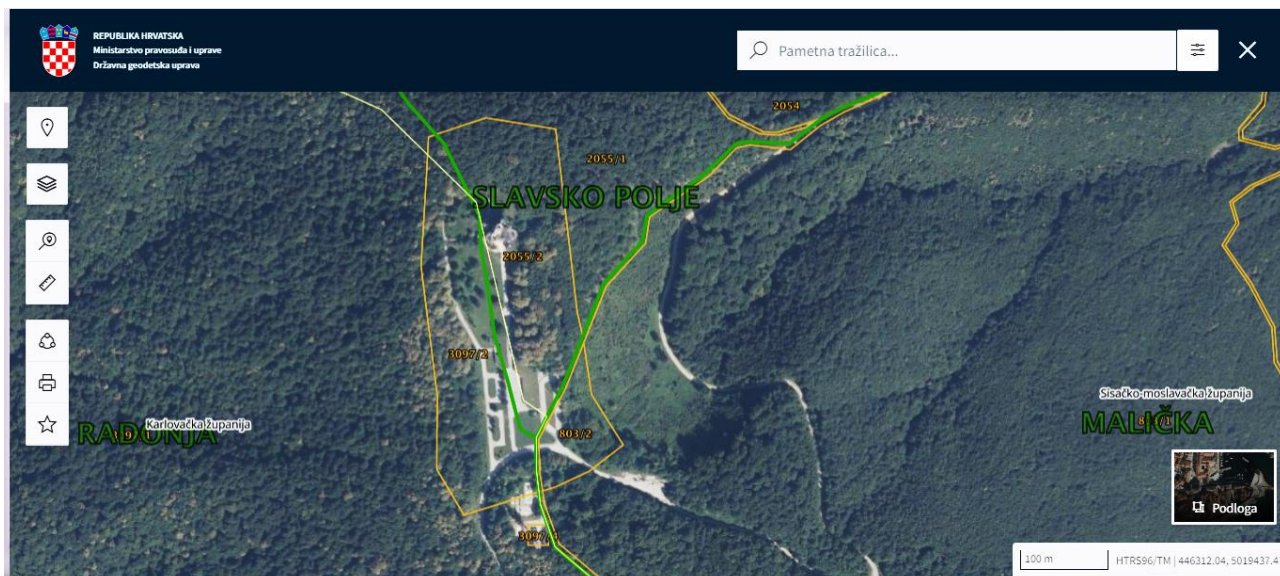
Slika 66. Okulusi na bočnim krakovima spomenika. Fotografija iz vlastite arhive.

Slika 67. Rješenje na temelju kojeg je Spomeničko područje Petrove gore i danas pod zaštitom Ministarstva kulture i medija. Dokument dobiven a na upit e-mailom Ministarstvu kulture i medija (20.07.2023.).

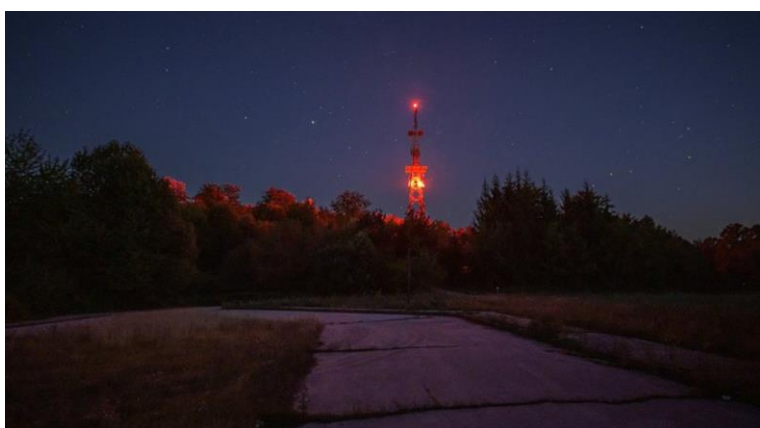
Slika 68. Bolnički kompleks Franja, Slovenija. Preuzeto iz: <https://www.muzej-idrija-cerkno.si/lokacija/partizanska-bolnica-franja/> (15.09.2023.).

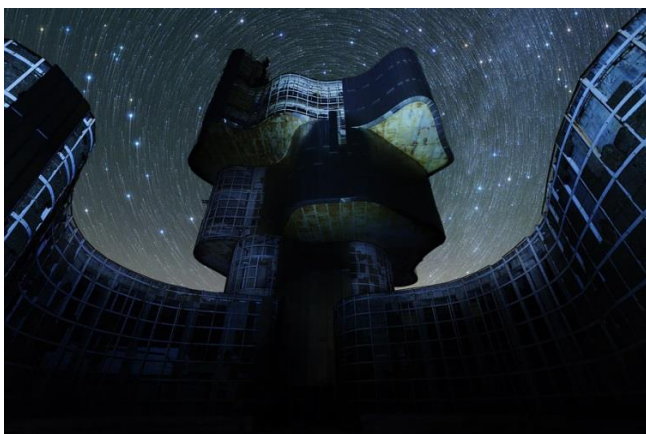
Slika 69. Stanje katastarskih čestica. Preuzeto iz: <https://oss.uredjenazemlja.hr/map> (17.07.2023.)

Slika 70. Ploča s reljefom pored Zemnice Marije Schlesinger, <https://www.portalnovosti.com/pocast-doktorici-schlesinger> (17.02.2023.)

Slika 71. Signalna rasvjeta postavljena u blizini spomenika. Preuzeto iz: <http://www.ad-beskraj.hr/kraj-parka-tamnog-neba-na-petrovoj-gori> (25.03.2023.).

Slika 72. Vidljivost zvjezdanog neba s Petrovca. Pteuzeto iz: <http://www.ad-beskraj.hr/kraj-parka-tamnog-neba-na-petrovoj-gori#jp-carousel-1639> (25.03.2023.)

Slika 73. Ornitološki park na Petrovcu. Fotografija iz vlastite arhive (2018.).

Slika 74. Igor Grubić, Projekt Spomenik, akcija na Petrovoj gori., 2012.,. Preuzeto iz: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme*, katalog retrospektivne izložbe, ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., 267.

Slika 75. David Maljković, Scene for a New Heritage 1, 2004. Preuzeto iz: <http://www.lost-painters.nl/van-abbemuseum-david-maljkovic-sources-in-the-air/> (15.09.2023.).

Slika 76. Scene for a New Heritage 2, 2006., <https://www.moma.org/collection/works/114304> (15.09.2023.).

12. POPIS SLIKA

- Slika 1. Spomenik na Petrovoj gori, Preuzeto iz: <http://ratne-stete.mdc.hr/hr/ratne-stete/detalji/Memorijalni%20park%20Petrova%20Gora,37.html> (15.03.2023.). 61
- Slika 2. Vojin Bakić, Spomenik u Kamenskoj, 1968. Preuzeto iz: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/sh/d/d3/Spomenik_Kamensko.jpg (11.09.2023.). 61
- Slika 3. Spomen - obilježje kralju Petru, 2006. Fotografija iz vlastite arhive. 62
- Slika 4. Pavlinski samostan sv. Petra. Fotografija iz vlastite arhive. 62
- Slika 5. Perna, tlocrt grada iz 1699. Preuzeto iz: A. Horvat, O spomenicima kulture s područja Petrove gore, Simpozij o Petrovoj gori povodom 25. godišnjice III. zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969. 63
- Slika 6. M Stier. Kordun oko Karlovca s čardacima, oko 1650. g. Preuzeto iz: A. Horvat, O spomenicima kulture s područja Petrove gore, Simpozij o Petrovoj gori povodom 25. godišnjice III. zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 63
- Slika 7. Skica proboja obruča. Preuzeto iz: <https://antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/5/14/322/> (03.09.2023.). 64
- Slika 8. Raspored objekata Centralne partizanske bolnice 1944., Preuzeto iz: <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/> (20.07.2022.). 65
- Slika 9. Legenda rasporeda kompleksa Centralne partizanske bolnice, stanje 1944. Preuzeto iz: <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/> (20.07.2022.). 65
- Slika 10. Kompleks Centralne partizanske bolnice, Preuzeto iz: <https://www.youtube.com/watch?v=Rxxv8HnqweHo>. (29.07.2023.). 66
- Slika 11. Unutrašnjost bolnice. Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora> (15.09.202.). 66
- Slika 12. . Predrag Gol, Zemunica dr. Marije Šlezinger,, 1974. Slika je bila dio izložbenog postava u Muzeju revolucije na Petrovoj gori. Preuzeto iz: <http://ratne-stete.mdc.hr/hr/ratne-stete/ostecene-zbirke/Memorijalni%20park%20Petrova%20Gora,37.html> (29.07.2023.). 66
- Slika 13. Vojin Bakić, Prijedlog za spomenik Marksu i Engelsu, 1950.-1953., Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/post/the-saga-of-belgrade-s-marx-engels-monument-and-square> (14.09.2023.). 67
- Slika 14. Vojin Bakić, Razvijena površina, 1962. Preuzeto iz: Vojin Bakić: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 85. 67
- Slika 15. Vojin Bakić, Ležeći torzo, 1957. na izložbi "50 godina moderne umjetnosti", Bruxelles. . Preuzeto iz: Vojin Bakić: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 63..... 67
- Slika 16. Vojin Bakić, Svjetlonosni oblici 2, Preuzeto iz: <https://www.spomenikdatabase.org/vojin-bakic> (25.07.2023.). 68
- Slika 17. Vojin Bakić, Razlistana forma, 1961. Preuzeto iz: https://th.bing.com/th/id/OIP.Q6dE9PixW6ki_R52chwSLgAAAA?pid=ImgDet&rs=1 (08.09.2023.). 68

Slika 18. Berislav Šerbetić, Spomen-dom u Kumrovcu, 1972-1974., Preuzeto iz: https://www.antoniosiber.org/spomen-dom_i_vila_kumrovec.html (15.09.2023.).....	69
Slika 19. Stevan Luketi, Jure Kaštelan, Spomen-obilježje u blizinu Centralne partizanske bolnice, 1961. Preuzeto iz: https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/ (10.02.2023.).....	69
Slika 20. . Generalni prostorni plan s legendom. Spomenik, partizanske bolnice, hotel Muljava, Kraljev grob, pavlinski samostan sv. Petra na Zlatu i utvrde (Pernik, Krstinja, Klokoč) označeni su zelenim točkicama (dodano u programu "Paint"). Crveni znakovi odnose se na turističke sadržaje (ugostiteljski objekti, kampovi...), crne zastavice na info-ploče, a ostali crni znakovi većinom na povijesne i arheološke lokalitete. Preuzeto iz: https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/ (11.02.2023.).....	70
Slika 21. Rješenje kojim Konzervatorski zavod u Zagrebu spomeničko područje Petrove gore proglašava spomenikom kulture, 1.12.1963. Preuzeto iz: https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/ (14.09.2023.).....	71
Slika 22. Skupština Općine Vrginmost, Rješenje o proglašenju dijela Petrove gore memorijalnim prirodnim spomenikom i rezervatom prirodnih predjela, 07. 11. 1969. (vlastita arhiva).....	72
Slika 23. Igor Toš i Tumor Cevegđav, model spomenika – 1. mjesto, 1971. Preuzeto iz: Čovjek i prostor 18, 222 (1971), 17.	73
Slika 24. Stevan Luketić, Ivan Vitić, model spomenika – drugo mjesto, 1971.,Preuzeto iz: https://www.spomenikdatabase.org/stevan-luketic (25.08.202.).....	73
Slika 25. Vojin Bakić (Zoran Bakić – model), pobjedničko rješenje za Spomenik na Petrovoj gori. Preuzeto iz: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 205.....	74
Slika 26. Vojin Bakić, model prvog rješenja spomenika – treće mjesto, 1971. Preuzeto iz: Čovjek i prostor 18, 222 (1971), 17.	74
Slika 27. Presjek Spomenika na Petrovoj gori. Preuzeto iz: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 207.....	75
Slika 28. Gradnja spomenika na Petrovoj gori. Preuzeto iz: Svjetlonosne forme, katalog Izložbe. ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2014., 209.....	75
Slika 29. Tlocrt prizemlja. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.....	76
Slika 30. Tlocrt -1. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.	76
Slika 31. . Tlocrt -2. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.....	76
Slika 32. Tlocrt 1. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.....	77
Slika 33. Tlocrt 2. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.....	77
Slika 34. Tlocrt 3. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.....	77
Slika 35. Tlocrt 4. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.....	78
Slika 36. Tlocrt 6. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.....	78
Slika 37. Tlocrt 5. etaže. Projekt spomenika na Petrovoj gori, Snješka Knežević.....	78
Slika 38. Spomenik za oblačnog vremena, Preuzeto iz: https://arteist.hr/zanemareno-predumisljajem-kraj-ikonoklasticke-oluje-nad-spomenicima-nob-e/ (10.05.2023.).....	79

Slika 39. Spomenik za sunčanog vremena, Preuzeto iz: https://kulturpunkt.hr/vijesti/vizualne_umjetnosti/između-modernisticke-estetike-i-revolucionarne-politike/ (21.2.2023.).....	79
Slika 40. Spomenik tijekom zalaska sunca. Preuzeto iz: https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora (14.09.2023.)	79
Slika 41. Plan rasvjete na spomeničkom kompleksu, DAKA-376, SO Vrginmost, Spomenik Petrova gora, situacija II, kut. 690.	80
Slika 45. Ugostiteljski objekt s istočne strane prijemnog trga. Preuzeto iz: HR-DAKA-376, SO Vrginmost, Spomenik Petrova gora, Spomenik Petrova gora situacija II., kut. 690.	81
Slika 44. Zapadni objekt na prijemnom trgu, servisne prostorije. Preuzeto iz: HR-DAKA-376, SO Vrginmost, Spomenik Petrova gora, Prijemni trg, kut. 690.	81
Slika 46. Plan spomenika s pripadajućim objektima. Preuzeto iz: DAKA-376, SO Vrginmost, Spomenik Petrova gora, situacija II, kut. 690.	82
Slika 47. Ostakljeni ugostiteljski prostori u spomeničkom kompleksu . Preuzeto iz: https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora (14.09.2023.)	82
Slika 48. Maketa spomenika s pripadajućim objektima u krajoliku. Preuzeto iz: Knežević Snješka. "Projekt spomenika na Petrovoj gori".	83
Slika 49. Maketa spomenika s pripadajućim objektima i vegetacijom. Preuzeto iz: http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/jucer-sutra-na-petrovoj-gori,1680.html (14.09.2023.).	83
Slika 50. Pogled s prilaznog puta na pomoćne objekte prekrivene travom. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).....	84
Slika 51. Prostor ispred spomenika s klupama. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).....	84
Slika 52. Pogled na stubište s prizemlja. Preuzeto iz: https://pepperurbex.com/petrova-gora-monument-hr-communist-monument-built-in-memory-of-the-croatian-partisan-victims-of-world-war-ii/ (15.09.2023.).	84
Slika 53. Pogled na stubište s vrha spomenika. Preuzeto iz: https://pepperurbex.com/petrova-gora-monument-hr-communist-monument-built-in-memory-of-the-croatian-partisan-victims-of-world-war-ii/ (15.09.2023.).	85
Slika 54. Stubište i katovi. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).....	85
Slika 55. Dijelovi stubišta. Fotografija iz vlastite arhive (2023.)	85
Slika 56. Ograde stubišta/rampe.. Fotografija iz vlastite arhive (2023.	86
Slika 57. Pilon koji nosi dio stubišta na gornjim katovima. Fotografija iz vlastite arhive (2023.)	86
Slika 58. Vidikovac, 1980-ih godina. Preuzeto iz: https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora (17.09.2023.).	86
Slika 59. Pogled s vidikovca. Fotografija iz vlastite arhive (2023.)	87
Slika 60. Vrh Veliki Petrovac. Preuzeto iz: https://naturaviva.hr/petrova-gora/ (15.09.2023.).	87
Slika 61. Prostorije s dnevnim svjetlom. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).....	87
Slika 62. Ostaci drvenih obloga. Fotografija iz vlastite arhive (2023.)	88
Slika 63. Građevinska dozvola. HR-DAKA-376, SO Vrginmost, Građevinska dozvola, kut. 690.	88
Slika 64. Inventar muzeja 1990-ih godina, Preuzeto iz: http://ratne-stete.mdc.hr/hr/ratne-stete/detalji/Memorijalni%20park%20Petrova%20Gora,37.html (25.07.2023.)	89

Slika 65. Spomenik na Petrovoj Gori, 2010. i 2011. godina (snimila: Svjetlana Zorić). Preuzeto iz: http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/gal-kirn-izmedu-modernisticke-estetike-i-revolucionarne-politike,1676.html (15.09.2023.).	89
Slika 66. Metalna ploča u procesu otpadanja. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).	89
Slika 67. Reflektori iza klupa amfiteatra. Fotografija iz vlastite arhive (2023.).	90
Slika 68. Okulusi na bočnim krakovima spomenika. Fotografija iz vlastite arhive.	90
Slika 69. Rješenje na temelju kojeg je Spomeničko područje Petrove gore i danas pod zaštitom Ministarstva kulture i medija. Dokument dobiven a na upit e-mailom Ministarstvu kulture i medija (20.07.2023.).	91
Slika 70. Bolnički kompleks Franja, Slovenija. Preuzeto iz: https://www.muzej-idrija-cerkno.si/lokacija/partizanska-bolnica-franja/ (15.09.2023.).	91
Slika 71. Stanje katastarskih čestica. Preuzeto iz: https://oss.uredjenazemlja.hr/map (17.07.2023.).	92
Slika 72. Ploča s reljefom pored Zemnice Marije Schlesinger, https://www.portalnovosti.com/pocast-doktorici-schlesinger (17.02.2023.).	92
Slika 73. Signalna rasvjeta postavljena u blizini spomenika. Preuzeto iz: http://www.ad-beskraj.hr/kraj-parka-tamnog-neba-na-petrovoj-gori (25.03.2023.).	92
Slika 74. Vidljivost zvjezdanog neba s Petrovca. Preuzeto iz: http://www.ad-beskraj.hr/kraj-parka-tamnog-neba-na-petrovoj-gori#jp-carousel-1639 (25.03.2023.).	93
Slika 75. Ornitološki park na Petrovcu. Fotografija iz vlastite arhive (2018.).	93
Slika 76. Igor Grubić, Projekt Spomenik, akcija na Petrovoj gori., 2012., Preuzeto iz: <i>Vojin Bakić: Svjetlonosne forme</i> , katalog retrospektivne izložbe, ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013., 267.	93
Slika 77. David Maljković, Scene for a New Heritage 1, 2004. Preuzeto iz: http://www.lost-painters.nl/van-abbemuseum-david-maljkovic-sources-in-the-air/ (15.09.2023.).	94
Slika 78. Scene for a New Heritage 2, 2006., https://www.moma.org/collection/works/114304 (15.09.2023.).	94

13. POPIS LITERATURE

Arhivska građa

1. HR-DAKA-376: Hrvatska, Državni arhiv Karlovac, fond 376, Skupština Općine Vrginmost.
2. Općinska skupština Vrginmost, "Rješenje o proglašenju dijela Petrove gore memorijalnim prirodnim spomenikom i rezervatom prirodnih predjela", 07. 11. 1969. Dokument iz privatne arhive.

Objavljeni izvori

3. Klaić, Nada. *Izvori za hrvatsku povijest do 1526.*, Zagreb: Školska knjiga, 1972.

Monografije

4. Bogdanović, Bogdan, *Mali urbanizam*, Sarajevo, Narodna prosvjeta, 1958.
5. Bekić, Darko. *Vojin Bakić ili kratka povijest Kiposlavije*, Zagreb: Profil, 2006.
6. Dakić, Mile. *Memorijalni park Petrova gora*, Vojnić: Memorijalni park Petrova gora – NIP "Turistička štampa" Beograd, 1977.
7. Dumbović Bilušić, Biserka. *Krajolik kao kulturno naslijeđe, Metode prepoznavanja, vrjednovanja i zaštite kulturnih krajolika Hrvatske*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine, 2015. <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/NAJNOVIJE%20NOVOSTI/DEB%202015/KRAJOLICI.pdf> (20.04.2022.).
8. Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918.-2008.*, Zagreb: EPH LIBER, 2008.
9. Maljković, David. *Scene for new heritage, These days, Lost memories from these days*, Rijeka: MMSU, 2006.
10. Maroević, Tonko. *Vojin Bakić*, Zagreb: Globus, 1998.
11. Murganić, Vitomir, Vlanić, Oliver, Meštrić, Branko. *Planinarska obilaznica Petrova gora*, Zagreb: Hrvatske šume d.o.o. Uprava šuma Podružnica Karlovac, 2007., <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.sumari.hr/biblio/pdf/14059full.pdf> (03.09.2023.).

12. *Značajni krajobraz Petrova gora – Biljeg: Zaštićeno područje prirode*. Karlovac: Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Karlovačke županije “Natura viva”, 2011. http://www.naturaviva.hr/Karlovac_media/Brosura_Petrova_gora.pdf (20.04.2022.).
13. Iveljić, Iskra. *Banska Hrvatska i Vojna krajina od prosvijećenog apsolutizma do 1848. godine*, Zagreb: Leykam international, 2010.
14. Klaić, Nada. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb: Školska knjiga, 1990.
15. Kolečnik, Ljiljana. *Između istoka i zapada, hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2006.
16. Kruhek, Milan. *Krajiške utvrde i obrana Hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća*, Zagreb: Institut za suvremenu povijest, 1995.
17. Lopašić, Radoslav. *Okolo Kupe i Korane, Mjestopisne i povijesne crtice*, Zagreb: Matica hrvatska, 1895.
18. Protić. Miodrag B. *Skulptura XX. veka: Umetnost na tlu Jugoslavije*, Beograd: 1982.
19. Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji (1945.-1991.), Od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Školska knjiga – Hrvatski institut za povijest, 2006.
20. *Strateški plan razvoja turizma na području Općine Vojnić za razdoblje 2021. – 2025.* Vojnić: Turistička zajednica općine Vojnić, 2021. <https://www.tz-vojnica.hr/wp-content/uploads/2021/12/Strate%C5%A1ki-plan-razvoja-turizma-op%C4%87ine-Vojni%C4%87-2021-2025.pdf> (16.07.2023.).
21. Tomasevich, Jozo. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. : okupacija i kolaboracija*. Prijevod: Damir Biličić [et al.]. Zagreb : Europapress holding – Novi Liber, 2010. [1975.].
22. *Vojin Bakić 1915. – 1992.*, Spomenica preminulim akademikima 12, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2017.
23. Zatezalo, Đuro. *Petrova gora. Uloga i značaj u NOR-u Hrvatske 1941-1945.*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće – Arhiv Srba u Hrvatskoj, 2010.

24. Horvatinčić, Sanja. "Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije". Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru, 2017.

Članci u zbornicima i časopisima

25. Bakić, Vojin, Spomenik Revoluciji na Petrovoj gori. U: *Arhitektura*, Zagreb, 176-177 /35, 1981., 4–6.
26. Balen-Letunić, Dubravka. "Prehistorijski nalazi s gradine Kiringrad." *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 20, br. 1 (1987): 1-30. <https://hrcak.srce.hr/27119> (25.07.2023.).
27. Denegri, Ješa. "Skulptorsko i arhitektonsko u organskom jedinstvu", *Oris*, 77, (2012): 124-136.
28. Denegri, Ješa. "Vojin Bakić i Nove tendencije", 137-161. U: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme*, katalog retrospektivne izložbe, ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013.
29. Dobrovšak, Ljiljana. "Spomenici kao mjesta sjećanja na ratove u Hrvatskoj u 20. stoljeću." *Povijest u nastavi* 33, br. 1 (2022): 83-108. <https://hrcak.srce.hr/294349> (12.09.2023.).
30. Duvnjak, Neven, Križanac, Nikola. "Vojin Bakić u (post)socijalističkoj Hrvatskoj: državni umjetnik u službi ideologije ili autentični modernistički kipar", 117 - 130. U: *Umetnost i njena uloga u istoriji: između trajnosti i prolaznih –izama posvećen sećanju na prof. Miodraga Jovanovića (1932-2013)*, Međunarodni tematski zbornik, ur: Jovanović, M. Zoran. Mitrovica: Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, 2014. https://bib.irb.hr/datoteka/745678.AAA-Vojin_Bakic-DK.doc (22.08.2023.).
31. Dragičević, Zana. "Spomenik na Petrovoj gori - prilog istraživanju i revalorizaciji", *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 32/35, (2012): 385-404.
32. Goldstein, Ivo. "Povezanost hrvatskih zemalja u ranom srednjem vijeku i lokacija bitke na Gvozdu 1097. godine." *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 27, br. 1 (1994): 17-28. <https://hrcak.srce.hr/50110> (14.06.2023.).
33. Grginčić, Ivan. "12. Foto izlet „Petrova gora 2019.“ 3-3. U: "12. Foto izlet Petrova gora 2019.", katalog izložbe, ur. Oliver Vlanić, Lucija Vargović. Karlovac:

- Hrvatsko šumarsko društvo ogranak Karlovac, 2019.
<https://www.sumari.hr/biblio/pdf/14595.pdf> (07.03.2023.)
34. Horvatinčić, Sanja. "Between Creativity and Pragmatism: A Structural Analysis and Quantitative Survey of Federal Competitions for Yugoslav Monuments and Memorial Complexes (1955–1980)" 124 – 165. U: *Modern and Contemporary Artists' Networks. An Inquiry into Digital History of Art and Architecture*, ur. Ljiljana Kolečnik, Sanja Horvatinčić, Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 2018. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:254:617158> (23.08.2023.).
35. Horvatinčić, Sanja. "Formalna heterogenost spomeničke skulpture i strategije sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji", *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 31 (2011): 81-106.
36. Horvatinčić, Sanja. "Povijest nemogućeg spomenika. Podizanje spomenika žrtvama fašizma u Jajincima". *Anali Galerije Antuna Augustinčića* 32-33 (2012.-2013.), 261–282.
https://academia.edu/12463976/Povijest_nemogućeg_spomenika. PODIZANJE S POMENIKA ŽRTVAMA FAŠIZMA U JAJINCIMA History of an Impossible Monument. CONSTRUCTION OF A MEMORIAL TO VICTIMS OF FASCISM IN JAJINCI (28.07.2023.).
37. Horvatinčić, Sanja. "Prijedlog modela problemske analize spomeničke plastike iz razdoblja socijalizma." *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, br. 37 (2013): 217-228. <https://hrcak.srce.hr/138257>. (31.08.2023.).
38. Horvatinčić, Sanja. "Memorial Sculpture and Architecture in Yugoslavia", 105-111. U: *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia (1948.-1980.)*, katalog izložbe, ur. Martino Stierli i Vladimir Kulić. New York: Museum of Modern Art, 2018.
39. Horvatinčić, Sanja. "Spomenik, teritorij i medijacija ratnog sjećanja u socijalističkoj Jugoslaviji". *Život umjetnosti* 96, br. 1 (2015): 32-59, <https://hrcak.srce.hr/185546>. (23.08.2023.).
40. "Izvještaj Ocjenjivačkog suda. Natječaj za izradu idejnog rješenja spomenika na Petrovcu u Petrovoj gori". *Čovjek i prostor* 18, br. 222 (1971): 16–19.
41. Jambrešić Kirin, Renata. "The Politics of Memory in Croatian Socialist Culture: Some Remarks". *Narodna umjetnost* 41, br. 1 (2004): 125-143. <https://hrcak.srce.hr/24613> (09.09.2022.)

42. Jambrešić Kirin, Renata. "The Politics of Memory in Croatian Socialist Culture: Some Remarks." *Narodna umjetnost* 41, br. 1 (2004): 125-143. <https://hrcak.srce.hr/24613>. (02.08.2023.)
43. Juras, Ivan. "Od regionalnoga do univerzalnoga i natrag". *Prostor* 4, br. 2(12) (1996): 201-218. <https://hrcak.srce.hr/file/37970> (23.08.2023.)
44. Kesar, Oliver, Tomas, Pavle. "Obilježja i dosezi razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj". *Liburna* 3, br. 1 (2014): 49-88. <https://hrcak.srce.hr/145027> (02.07.2022.)
45. Kim, Gal. "Nekoliko kritičkih zabilješki o sudbini jugoslavenskih modernističkih partizanskih spomenika u suvremenom, postjugoslavenskom kontekstu", 273-293. U: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme*, katalog retrospektivne izložbe, ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013.
46. Knežević, Snješka. "Iritantni simboli srušenih vrijednosti". *Novine* 12 (2007): 12-15.
47. Knežević, Snješka., "Samozatajni genij arhitekture; In Memoriam Berislav Šerbetić, dipl. ing. arh." *Vijenac*, 25, br. 613.-614., (14.09.2017.) <https://www.matica.hr/vijenac/613%20-%20614/samozatajni-genij-arhitekture-27040/> (18.11.2022.).
48. Korać, Ljubomir. "Sjećanje na život ranjenika u zemunici za vrijeme neprijateljskog obruča na Petrovoj gori"- 771-774. U: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik 19, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1989.
49. Križanac, N., Duvnjak N. "Vojin Bakić u (post)socijalističkoj Hrvatskoj: državni umjetnik u službi ideologije ili autentični modernistički kipar", 117-130. U: *Umetnost i njena uloga u istoriji: između trajnosti i prolaznih –izama posvećen sećanju na prof. Miodraga Jovanovića (1932-2013)*, ur. Zoran M. Jovanović. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet u Prištini (sa sjedištem u Kosovskoj Mitrovici), 2014.
50. Lovrenčić, Lana, Špikić, Marko. "War, Revolution and Memory. Post-War Monuments in Post-Communist Europe", međunarodna konferencija, 17-18.02.2017. Zagreb: SF:ius, ICOMOS Croatia, 2017. <https://inappropriatemonuments.org/wp-content/uploads/2015/05/blok-wb-1.pdf> (25.08.2023.).

51. "Marinić, Mario. "Spomenik banu Jelačiću postavljen je 1866. godine, 1947. je uklonjen, a vraćen 1990"., *Nacional*, 16.12.2022., <https://www.nacional.hr/spomenik-banu-jelacicu-postavljen-je-1866-godine-1947-je-uklonjen-a-vracen-1990/> (15.09.2023.).
52. Marinović-Uzelac, Ante. "Prilog toponimije određivanju mjesta "Bitke na Gvozdu" 1097. s diskusijom drugih indikatora". 49-62. U: *Simpozij o Petrovoj gori u povodu 25-godišnjice III. zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13. studenog 1969.*, ur. Dušan Čalić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972.
53. Nazor, Ante. "Prilog za raspravu o "devastaciji" Spomen-područja Petrova gora". *Hrvatski vojnik* 26, br. 514 (2016): 44-45, <https://hrvatski-vojn timer.hr/prilog-za-raspravu-o-devastaciji-spomen-podrucja-petrova-gora/> (24.11.2022.).
54. Pauković, Davor. "Predizborna kampanja u Hrvatskoj 1990. u svjetlu hrvatskog i srpskog novinstva." *Časopis za suvremenu povijest* 40, br. 1 (2008): 13-30. <https://hrcak.srce.hr/27102>, (11.09.2023.).
55. Pavlaković, Vjeran. "Simboli i kultura sjećanja u Republici Srpskoj Krajini", *Politička misao* 53, br. 3 (2016), 26-49. <https://hrcak.srce.hr/file/259326> (11.09.2023.).
56. Pavlović, Boro. "Memorijalni park Narodno-oslobodilačke borbe Petrova gora", *Arhitektura* 29, br. 155 (1975): 24–29.
57. Wenzler, Fedor. "Spomen područja u SR Hrvatskoj", *Arhitektura* 29, br. 155 (1975): 19-23.
58. Pleše, Tajana, Sekulić, Petar, Janeš, Andrej, Kalafatić, Hrvoje, Jelinčić Vučković, Kristina. "Petrova gora – pavlinski samostan sv. Petra", *Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske* 19 (2017): 1-93. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/Bastina/godisnjaci/Ministarstvo%20kulture%20MALA%20BIBLIOTEKA%2019_2017.pdf (03.08.2023.).
59. Pleše, Tajana. "Monasterium de S. Petri in Monte Zlat", *Opuscvla Archaeologica* 35, br. 1 (2011): 319-350. <https://hrcak.srce.hr/75454> (22.06.2023.).
60. "Spomenik Revoluciji na Petrovoj gori", *Arhitektura* 35, br. 176/177 (1981): 4-6.
61. Sučević, Branko P., "Petrova gora za Vojne krajine", 19-40. U: *Simpozij o Petrovoj gori u povodu 25-godišnjice III. zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10-13.*

- studenog 1969.* ur. Dušan Čalić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1972.
62. Šerbetić, Berislav. "Spomen-dom boraca narodnooslobodilačkog rata i omladine Jugoslavije u Kumrovcu", *Arhitektura* 158-159 (1976): 83-89.
63. Šmit, Krunoslav. "In Memoriam, Prof. Berislav Šerbetić (1935.-2017.)", *Prostor*, 25(2017), br. 2(54), 405. <https://hrcak.srce.hr/clanak/297883> (23.08.2023.).
64. [./hrcak.srce.hr/clanak/297883](https://hrcak.srce.hr/clanak/297883) (23.08.2023.).
65. Švab, Mladen. "Kritički pregled historiografije o kralju Petru na kraju XI. stoljeća", *Povijesni prilozi*, 17 (1998): 223-232, <https://hrcak.srce.hr/107116> (19.06.2023.).
66. Štefanec, Nataša. "Vojna krajina i Banska krajina – naše višestoljetno nasljeđe", *Vijenac* 701., (14. siječnja 2021.), <https://www.matica.hr/vijenac/701/vojna-krajina-i-banska-krajina-nase-visestoljetno-nasljee-31171/> (05.08.2023.)
67. Šumonja, Miloš. "Proboj neprijateljskog obruča na Petrovoj gori maja 1942." 266-285. U: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik 19, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1989.
68. Uzelac, Zlatko. "Kamenska, vječni šum vjetra — svjedočenje o tome kako je godine 1992. uništen spomenik Vojina Bakića, jedno od najvažnijih djela hrvatske umjetnosti dvadesetog stoljeća", *GORDOGAN* 8(32), br. 31-32 (75-76) (2015): 91-99.
69. Topić, Leila. "Za što ne zaboraviti", 243-271. U: *Vojin Bakić: Svjetlonosne forme*, katalog retrospektivne izložbe, ur. Nataša Ivančević. Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti, 2013.
70. Vujašković, Milan. "U zemunici doktorice Marije Schlesinger", 765-770. U: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, Zbornik 19, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1989.
71. Winter, Jay. "The Performance of the Past,: Memory, History, Identity" U: *Performing the Past: Memory, History, and Identity in Modern Europe*, ur. Karin Tilmans, Frank van Vree, J. M. Winter. Amsterdam University Press, 2010., 11-34., https://www.researchgate.net/publication/241888885_Performing_the_past_memory_history_and_identity_in_modern_Europe (12.09.2023.)
72. Zatezalo, Đuro. "Nastanak, razvitak i organizacija narodne vlasti na području Korduna, Banije i Like od ustanka 1941. do juna 1944", 63-86. U: *ZAVNOH*

- 1943.-1944., *Zbornik 22.*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu – Institut za suvremenu povijest u Zagrebu, 1990.
73. Zlatić, Savo. "Značaj Petrove gore i kotara Vojnić", 395-438. U: Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, *Zbornik 19*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1989.
74. Zlatić, Savo. "Zdravstvena djelatnost na području kotara Vojnić tokom NOB-e", 723 – 760. U: Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji, *Zbornik 19*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1989.
75. Župan, Ivica. "Svjetlosni oblici Vojina Bakića", *Ars Adriatica* 3 (2013.), 209-226. <https://hrcak.srce.hr/112389>, (02.08.2023.).

Članci na internetskim stranicama

76. Baložin, Ljiljana. "Bjelovar obilježio vraćanje skulpture "Bjelovarac" Vojina Bakića". *Grad Bjelovar*, 10.12.2010., <https://www.bjelovar.hr/vojin-bakic-bjelovarac/> (01.07.2022.)
77. But., I., Hina. "Filmsko-astronomskim programom na Petrovoj gori završava 'Riječno kino uz Karlovačko'". *Tportal*, 11.08.2019., <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/filmsko-astronomskim-programom-na-petrovoj-gori-završava-rijecno-kino-uz-karlovacko-20190811> (27.08.2023.)
78. "Čardak". *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=13180> (07.07.2023.).
79. Filipović, Luka. "Obišli smo čudesnog betonskog diva na Petrovoj gori u društvu Brke koji ga je godinama održavao, a danas grca u suzama: Da se ovo tako zapusti..." *Tportal*, 18.03.2023. <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/petrova-gora-reportaza-foto-20230318> (26.08.2023.)
80. Ivka, Tihomir. "KAretrovizor: Nekad je politici bio imperativ graditi monumentalne spomenike, danas kao da je imperativ prepustiti ih propadanju", *KA portal*, 18.06.2017., <https://kaportal.net.hr/aktualno/3710273/karetrovizor-nekad-politici-imperativ-graditi-monumentalne-spomenike-onog-petrovoj-gori-danas-da-imperativ-prepustiti-ih-propadanju/> (13.09.2022.).

81. Ivka, Tihomir. "KAretrovizor: Monumentalni spomenik na Petrovoj gori, od zvijezda do blata i nazad?" *KA portal*, 13.10.2013. <https://kaportal.net.hr/nekategorizirano/3750641/karetrovizor-monumentalni-spomenik-na-petrovoj-gori-od-zvijezda-do-blata-i-nazad/> (13.09.2022.).
82. In Memoriam Berislav Šerbetić, dipl. ing. arh., Udruženje hrvatskih arhitekata, URL: <http://uha.hr/in-memoriam-berislav-serbetic-dipl-ing-arh/> (22.11.2022.)
83. "Kordon", *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021., <http://enciklopedija.hr/NAtuknica.aspx?ID=33152> (07.07.2023.).
84. Krištofić, Bojan. "Neposlušna baština". *Vizkultura*, 26-05-2017., <https://vizkultura.hr/neposlusna-bastina-osvrt/>. (28.08.2023.).
85. "Libertation Route Europe", *Council of Europe Portal*, www.coe.int/en/web/cultural-routes/libertation-ropute-europe (07.09.2023.)
86. Mataušić, Nataša, Horvatinčić, Sanja. "Centralna partizanska bolnica na Petrovoj gori", *Savez antifašističkih boraca i antifašista RH*, <https://sabh.hr/europsko-antifasisticko-nasljede/put-gradanske-hrabrosti/put-gradanske-hrabrosti-hrvatska/> (18.07.2023.).
87. "Memorijalni park Petrova gora", *Muzejski dokumentacijski centar – ratne štete na muzejima i muzejskoj građi u Hrvatskoj*, <http://ratne-stete.mdc.hr/hr/ratne-stete/detalji/Memorijalni%20park%20Petrova%20Gora,37.html> (16.07.2023.).
88. "Najave izleta: Petrova gora, 23.10.2022.", *HPD Jastrebarsko*, 15.09.2022., <https://www.hpd-jastrebarsko.hr/najave-izleta/967/Petrova-gora-23102022.html> (07.03.2023.).
89. "Najave izleta. Petrova gora", *HPD "Bilo" Koprivnica*, 14.03.2022., <https://www.hpd-bilo.hr/petrova-gora/> (07.03.2023.).
90. "Najbolji radovi jubilarne izložbe", *Vizkultura*, 06.04.2017., <https://vizkultura.hr/najbolji-radovi-jubilarne-izlozbe/>, (28.08.2023.).
91. Niebyl, Donald. "Petrova gora", *Spomenik Database*, <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora> (20.04.2022.).
92. Niebyl, Donald. "Petrova Gora & Netflix "Tribes of Europa": an Overview & Analysis", *Spomenik Database*, 03.04.2021. <https://www.spomenikdatabase.org/post/petrova-gora-netflix-s-tribes-of-europa-an-overview-analysis> (07.09.2023.).
93. "Ostatci staroga grada Pernika", *Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske*, <https://registar.kulturnadobra.hr/#/details/Z-6279> (10.07.2023.).

94. "Osamdeseta godišnjica proboja na Biljegu, prvog organiziranog otpora fašizmu u Europi", *SNV*, svibanj 2022. <https://snv.hr/video-foto-80-godisnjica-proboja-na-biljegu-prvog-organiziranog-otpora-fasizmu-u-europi/> (26.08.2023.).
95. Portal Uređena zemlja, <https://oss.uredjenazemlja.hr/map> (26.08.2023.)
96. "Petrova gora, obiteljski izlet", *OSMICA- Karlovac, Društvo za planinarenje, istraživanje i očuvanje prirodoslovnih vrijednosti*, 11.04.2021.; <https://www.osmica.hr/petrova-gora-obiteljski-izlet-11-04-2021/> (07.03.2023.)
97. "PGSP 2015.". *Ad Beskraj*, <http://www.ad-beskraj.hr/pgsp/pgsp-2015> (17.03.2023.).
98. "Proboj ustaškog obruča na Petrovoj gori", *Antifašistički vjesnik*, <https://antifasisticki-vjesnik.org/hr/kalendar/5/14/322/>, (16.8.2023.).
99. "Projekti u 2021. godini". *Općina Vojnić*, <https://www.vojnic.hr/portfolio/2021/> (16.07.2023.).
100. "Rasni zakoni". *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51866> (28. 6. 2023.).
101. Scene For New Heritage Trilogy, *The Physics Room*, <https://physicsroom.org.nz/archive/oldsite/gallery/2007/maljkojic/> (28.08.2023.).
102. "Stars Trail Petrova Gora". *Karlovačka županija*, 13.10.2021. <https://www.kazup.hr/index.php/vijesti-top/stars-trail-petrova-gora> (20.03.2023.).
103. *Turistička zajednica Općine Vojnić*, <https://www.tz-vojnec.hr/manifestacije/> (22.02.2023.).
104. "U Poljskoj počelo rušenje spomenika iz perioda Sovjetskog saveza", *Aljazeera*, 25.08.2022., <https://balkans.aljazeera.net/news/world/2022/8/25/u-poljskoj-pocelo-rusenje-spomenika-iz-perioda-sovjetskog-saveza> (25.08.2023.)
105. "VIDEO / FOTO: Osamdeseta godišnjica proboja na Biljegu, prvog organiziranog otpora fašizmu u Europi", *Srpsko narodno vijēće*, <https://snv.hr/video-foto-80-godisnjica-proboja-na-biljegu-prvog-organiziranog-otpora-fasizmu-u-europi/> (08.09.2023.).
106. "Zaštićena područja", Ministarstvo gospodarstva i održivog razvoja. <https://mingor.gov.hr/o-ministarstvu-1065/djelokrug/uprava-za-zastitu-prirode-1180/zasticena-podrucja/1188> (20.04.2022.).

107. Bičak, Snježana. "Partizansku bolnicu obnavljat će Izraelci, Rusi i Švedani". *Večernji list*, 21.03.2016., <https://www.vecernji.hr/vijesti/partizansku-bolnicu-obnavljat-ce-izraelci-rusi-i-svedani-1069961> (09.08.2022.).
108. Bičak, Snježana. "Petrovac je na spoju triju općina, a nije u zemljišnim knjigama". *Večernji list*, 18. 11. 2010., <https://www.vecernji.hr/vijesti/petrovac-je-na-spoju-triju-opcina-a-nije-u-zemljisnim-knjigama-216962>, (24.11.2022.).
109. Bičak, Snježana. "Spomenik propada jer ne postoji". *Večernji list*, 25.09.2015., <HTTPS://WWW.VECERNJI.HR/KULTURA/SPOMENIK-PROPADA-JER-NE-POSTOJI-1026915> (26.08.2023.).
110. "Borcima i ostalim suradnicima NOP-a s područja OK SKH za Karlovac – Kordun", *Slobodna Dalmacija*, 15.06.1985., <https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/> (09.09.2023.).
111. Gamulin, Grgo. "Uz izložbu udruženja likovnih umjetnika Hrvatske", *Naprijed*, 28.12. 1946.
112. Gvožđak, Vedran. "Spomenik na Petrovcu u proračunskim prioritetima", *Novi list*, 15.11.2007.
113. "Nagrade Vladimir Nazor za 1974"., *Čovjek i prostor* 22, br. 273 (1975): 273-274.
114. Hina. "Petrova gora. Antifašističke udruge i SNV obilježili na Petrovoj gori obljetnicu partizanske akcije na Biljegu". *Glas Istre*, 12.05.2019, <https://www.glasistre.hr/hrvatska/antifasisticke-udruge-i-snv-obiljezili-na-petrovoj-gori-obljetnicu-partizanske-akcije-na-biljegu-588150> (26.08.2023.).
115. Hina. "Video. Jubilara 10. HT nagrada za hrvatsku suvremenu umjetnost, Podrška zaštiti spomeničke baštine NOB-a", *Jutarnji list*, 06. 04. 2017., <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/video-jubilarna-10-ht-nagrada-za-hrvatsku-suvremenu-umjetnost-podrška-zastiti-spomenicke-bastine-nob-a-5872646> (09.05.2023.).
116. Hina, "Pupovac na Petrovoj gori: "Partizanski proboj na Biljegu 1942. bio je srce pokreta slobode", *Novi list*, 15.05. 2021., <https://www.novolist.hr/novosti/pupovac-na-petrovoj-gori-partizanski-proboj-na-biljegu-1942-bio-je-srce-pokreta-slobode/> (08.09.2023.).

117. "Izviđački pohod "Petrova gora 1960.", *Slobodna Dalmacija*, 06.05.1960., 2. , https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/pvpages/pvpages/viewPage/?pv_page_id=237742 (08.09.2023.).
118. Jagatić, Dubravko. "Perić: "Polovica spomenika NOB-u je uništena, a nitko ne traga za krivcima"". *Nacional*, 20. 07. 2019., <https://www.nacional.hr/peric-polovica-spomenika-nob-u-je-unistena-a-nitko-ne-traga-za-krivcima/> (25.08.2023.).
119. Johnson, Ken. "Review: 'Scenes for a New Heritage' at the Museum of Modern Art". *New York Times*, 26. ožu 2015. <https://www.nytimes.com/2015/03/27/arts/design/review-scenes-for-a-new-heritage-at-the-museum-of-modern-art.html> (28.08.2023.).
120. Jovanović, Nenad. "Sjećanje na proboj ustaškog obruča na Petrovoj Gori 1942.". *SDSS*, 13.05.2018. <https://sdss.hr/sjecanje-na-proboj-ustaskog-obruca-na-petrovoj-gori-1942/> , (26.10.2022.).
121. Jurišić, Vladimir. "Na Petrovoj gori stvarani su temelji slobodne Evrope i Hrvatske", *Banija online*, 15.05.2022. <https://banija.rs/novosti/drustvo/22694-na-petrovoj-gori-stvarani-su-temelji-slobodne-evrope-i-hrvatske.html> (07.09.2023.).
122. Kožul, Anja. "Počast doktorici Schlesinger". *Novosti*, 24.05.2021., <https://www.portalnovosti.com/pocast-doktorici-schlesinger> (19.08.2023.).
123. Piškor, Mate. "Petrova Gora: Sa spomenika NOB-a brusilicom skinuli 55 kvadrata metalnih ploča". *Jutarnji list*, 21.02.2011. <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/petrova-gora-sa-spomenika-nob-a-brusilicom-skinuli-55-kvadrata-metalnih-ploca-1963323> (21.02.2011.).
124. Panjkota, Petar. "Zaboravljena usred šume: Bili smo u Partizanskoj bolnici na Petrovoj gori koju planira obnoviti HDZ-ov načelnik!". *RTL.hr*, 05.05.2021, <https://www.rtl.hr/vijesti-hr/novosti/hrvatska/4028154/zaboravljena-usred-sume-bili-smo-u-partizanskoj-bolnici-na-petrovoj-gori-koju-planira-obnoviti-hdz-ov-nacelnik/> (26.08.2023.)
125. Ponoš, Tihomir. "Spomenik Vojina Bakića na Petrovoj gori oronuli kostur pred raspadom", *Novi list*, 29.12.2013. https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/spomenik-vojina-bakica-na-petrovoj-gori-oronuli-kostur-pred-raspadom/?meta_refresh=true, (13.09.2022.).
126. Sutlić, Korana. "Kako je 1992. uništen Bakićev spomenik 'Bio je prevaljen i slomljen poput kakvog razderanog čeličnog cepelina, svemirskog broda poslije

- apokalipse". *Jutarnji list*, 31.01.2016., <https://www.jutarnji.hr/globus/kako-je-1992.-unisten-bakicev-spomenik-bio-je-prevaljen-i-slomljen-poput-kakvog-razderanog-celicnog-cepelina-svemirskog-broda-poslije-apokalipse-93463> (25.08.2023.).
127. Tanjug. "Goranovo proljeće" počinje 21. ožujka", *Slobodna Dalmacija*, 18.03.1980., <https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/> (08.09.2023.).
128. Tanjug. "Sjećanje na herojski proboj", *Slobodna Dalmacija*, 19.05.1975., <https://arhiv.slobodnadalmacija.hr/>. (08.09.2023.).
129. Vuković, Vesna. "Što napraviti s Petrovom gorom?". *Društvo arhitekata Zagreba*, 13.09.2012., <http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/sto-napraviti-s-petrovom-gorom,1637.html> (31.08.2023.).
130. Wiesner, Valentina. "Spomenik partizana Stjepana Filipovića vraća se u dolinu Neretve". *Večernji list*, 11.09.2020., <https://www.vecernji.hr/vijesti/spomenik-stjepanu-filipovicu-vraca-se-u-dolinu-neretve-1430499>, (13.09.2022.).

Dokumentarni filmovi

131. Sarić, Željko. "Točka na A - suvremena hrvatska arhitektura" (12/12), [dokumentarna serija], 2018.
132. Žižić, Bogdan. "Udar na sjećanje / Damnatio Memoriae" [film], 2000.

Usmena predaja

133. Babac, Dušan. (10.07.2022.).
134. Babac, Mira. (10.07.2022.).
135. Fabijanić, Petar. (20.02.2023.).
136. Studen, Čedomir. (23.06.2023.).